

Die **uw** jeugd vernieuwt
ais die van een arend ..

De Reformatie

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

IN MEMORIAM DS. HENDRIK DE COCK II

Naar het conventikel?

De kerkeraad van Ulrum was in oktober 1834 tot de overtuiging gekomen, dat de Nederlands Hervormde Kerk de kenmerken van de valse kerk verroonde, mals die in art. 29 NGB zijn omschreven. Ds. De Cock was geschorst. Zijn afzetting zou ongetwijfeld slechts een kwestie van tijd blijken te zijn. Zij zou immers definitief volgen, als hij geen berouw zou betonen. Iets wat niet viel te verwachten, omdat geen schriftuurlijke argumenten daarvoor waren aangevoerd.

De vraag rees. **hoe** men **nu** verder **zou** moeten gaan. Zou men zich **bij** de gang van zaken moeten neerleggen? In de geschiedenis van de kerk in ons vaderland was het eerder voorgekomen, dat een gereformeerde predikant 'buiten bediening' was gedwongen, nl. ds. Jacobus Koelman. Deze was in 1612 predikant geworden in het Zeeuwse Sluis. Daar keerde hij zich met grote ernst tegen een oppervlakkig en vormelijk christendom, waardoor het leven van veel gemeenteleden werd gekenmerkt. Ook oefende hij kritiek op verschillende kerkordelijk vastgelegde zaken, zoals de viering van christelijke feestdagen, het gebruik van vaste formulieren bij doop, avondmaal en huwelijk. Overwegende bezwaren had hij tegen de machtspositie van de burgerlijke overheid in kerkelijke aangelegenheden.

Het kwam tot conflict met de overheid. Hij werd gedwon-

gen Sluis te verlaten. Als rondtrekkend predikant is hij daarna als voorganger opgetreden in 'huishuizen', 'conventikels', samenkomsten van gelijkgezinden en geestverwanten. Zo werkte hij eerst in Rotterdam (1675), naderhand in Amsterdam (1676-1691) en tenslotte in Utrecht (1691-1695).¹

De Cock, die de geschiedenis van Koelman kende, en zijn kerkeraad hadden het voorbeeld van Koelman kunnen volgen. Dit **zou** heel **wat** moeite en verdriet hebben kunnen voorkomen. En het **zou** des te gemakkelijker zijn geweest, omdat sedert het eind van de 17e eeuw op allerlei plaatsen zulke 'conventikels' waren ontstaan.

In de Groninger Ommelanden

In de provincie Groningen was in het begin van de 17e eeuw bij de brede volksmassa weinig of niets te bespeuren van een opgewekt religieus en kerkelijk leven.² Om daarin verbetering te bewerken bepaalde de provinciale synode van 4 mei 1612 te Appingedam, 'dat men den Catechismus uppet allerflitigeste ijn allen carspelen, daer ijdt jummer geschehn kahn, up den Sondagen effte ijn die **weke** sall predigen und den thohörern duitlich vordragen, effte ten geringsten enige fragen darüth offte die hovetarticülen vörlesen vör effte nha die predigt, nha gelegenheit der thohörer und carspels, damith die luiden ijn warem geloven erbuwet und thor salichet gebracht worden.'³

HOOFDARTIKEL

**In memoriam
ds. Hendrik de Cock II**

H. Bouma

UIT DE SCHRIFT

Geloofsootmoed

J.B. de Rijke

KERKELIJK LEVEN

Herfsttij van het christelijk geloof?

G.J. van Middelkoop

GELEGEN/ONGELEGEN

J. Kamphuis

VARIA

**De Dom van Utrecht en
de toren van Pisa I**

P.H.R. van Houwelingen

GEKNIPT VOOR VANDAAG

**Het koninkrijk van God in
de wereld**

LITERATUUR

Het huwelijk in het geding

C.A. van der Vloed

BOEKBESPREKING

**Een correspondentie van
historische betekenis**

PERSCHOUW

W.G. de Vries

UIT DE KERKEN

Desondanks bleek in het laatste kwart van de 17e eeuw, dat de massa van het kerkvolk geen oren had voor het onderwijs in de catechismus. 'Deze onverschilligheid, gepaard met onkunde en losheid van zeden, wees op de noodzakelijkheid van een nadere reformatie.'⁴

Toch kwam er allengs een kentering. Op tal van plaatsen werden, naast de officiële kerkdiensten, ook andere bijeenkomsten van kerkeraadswegen georganiseerd, de zgn. publieke catechisaties. Die werden 's zondags na afloop van de catechismuspreek gehouden. Zij droegen het karakter van een godsdienstoefening: vóór het begin werd de kerkklok geluid; een diaken collecteerde. De predikant behandelde de zondagsafdeling van de catechismus die aan de orde was. Wel was er verschil met de officiële kerkdienst. De gemeenteleden namen actief deel aan de catechisatie, door de vragen die werden-gesteld te beantwoorden. Niet alle aanwezigen hadden voldoende kennis en moed om in het openbaar te antwoorden. Wie wél durfden en konden, kregen de naam 'antwoorders'. Thuis bestudeerden zij vooraf de stof die zou worden behandeld. Zodoende konden zij ter zake reageren. Wie als 'antwoorder' uitblonk, stond bij de gemeente in hoog aanzien.

Uit deze 'antwoorders', die in de publieke catechisatie waren geschoold, groeide een schare van mannen, die ook buiten de aanwezigheid van de predikant konden optreden. Zij werden 'oefenaars' genoemd. Vooral in vacante gemeenten traden zij mees dan eens op, alsof zij zelf metterdaad predikant waren."

Particuliere conventikels

Deze 'oefeningen' stonden als 'publieke catechisaties' onder het toezicht van predikanten en kerkeraden. In de loop van de tijd kwam hier echter verandering in. Er ont-

stonden particuliere gezelschappen, vaak van gelijkgezinden, waarin oefenaars voorgingen.

Deze ontwikkeling werd bevorderd door verschillende oorzaken. Enerzijds was er sprake van toenemende verstarren en verdorring in de kerken; daarnaast ontstond de roep van sommige predikanten om 'nadere reformatie'.

Een van hen was ds. Johannes Verschuier (1680-1737), predikant in Zeerijp. Hij kreeg oog voor het verval in de kerk. Hij constateerde, 'dat onder die *schone schyn* van Godt in geest en waarheit te dienen, de *ware Godtvrugt* als overhoop geworpen wordt'. Gevolg was, dat 'men overslaat, of tot sorgeloosheit, luyheit, traagheit, yverloosheit en veronagtsaminge van alles; of tot een ingebeeelde heiligkeit, hestaande in *borgerlykheit* en uysterlyc *godtsdienstigheit*; of dat nog slimmer is, rot *spotten* mei Godtvrugt en tedere Godtsaligheit. Waar uyt dan alle quade gevolgen voortkomen, en alle valsche droggronden geboren worden. So dat het ware Christendom heel weinig gevonden wordt.'⁶

Men 'kende' de leer van de kerk. Maar 'letterkennis' van Gods geopenbaarde Woord is ontoereikend, aldus Verschuier. Onmisbaar is 'Waarheit in het Binnenste of bevindelyke Godtgeleertheit, hoe de Waarheden Christi in syn Koningkryk van desselfs Onderdanen Beschouwelyk en Bevindelyk moeten Gekent worden tot Saligheit.'⁷

In de kerk waren veel dode leden, onbekeerden. Maar Verschuier kent ook het 'geselschap van vertrouwende Godtsalige, alwaar gy u herte eens kunt uitschudden, daar ral Jesus u menigmaal veel leren, also elk met een open herte wel eens tonen ral, hoe de Here hem geleid heeft, en in wat staat tegenwoordig sijn Siele is, so sult gy horen de verscheidene wegen van den Here.'⁸

Dreigende gevaren

De ook aan leden van Ulrums gemeente niet onbekende, en door De Cock hooggcwanrdeerde W. à Brakel'' heeft over het verschijnsel 'conventikel' geschreven in zijn in 1700 verschenen *Redelyke Godsdienst*. In het hoofdstuk 'Van de Regeringe der Kerke, ende bysonder van de Sendinge der Dienaren', waarschuwt hij tegen een gevaar, dat hij ziet dreigen. Dit gevaar nl., dat gemeentelieden in hun onderlinge gezelschappen de officiële kerkdiensten zouden nabootsen, 'waer door de sendinge van de Dienaren uyt het oog saekt' (onder 'sendinge' verstaat Brakel, de machtiging door een classis of synode om 'alles te doen wat tot het Herder-ampt vereyst wort').¹⁰ Zulk minachten van de ambtelijke 'sendinge' vindt plaats, 'als yemant 't zy in de plaetse sijner wooninge, 't zy op andere plaetren komende, een deel volks vergadert, daer een text afleest, en die verklaert, en die toepast op de form van een predicatie; proeven voorstelt, en daer op (ik schrik'er van) leven ende doot aenkondigt.'¹¹

Brakel is niet zonder meer tegen 'particuliere t'samenkomsten der Ledematen'. Integendeel, hij wekt daartoe op: 'dat vereyscht de gemeyschap der heyligen'. Maar: 't moet geschieden door onderlinge t'samensprekingen, een Capittel uyt Godts Woordt lesen, malkanderen ondervra-

KERNREDACTIE

DR. W.G. DE VRIES (eindred.), DRS. G.J. VAN MIDDELKOOP, PROF. DR. M. TE VELDE.

OVERIGEREDACTIELEDEN

DRS. R. IERBEK, DRS. B. LWITEN, DRS. C.J. DE RIJTER, DRS. H. VELD-MAN, PROF. DR. K. VELING.

MEDEWERKERS

DRS. J.A. BOERSEMA, J.M. DE JONG, A.JOH. KISJES, DRS. J. MESSLIJNK, DRS. J. SMELIK.

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:

De Reformatie, Postbus 24, 8260 AA te Kampen.

ADMINISTRATIE/ADVERTENTIES

Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V., Postrekening 406040 t.n.v., De Reformatie, Goes, Postbus 25, 4460 AA Goes. Tel. (01100) 15591.

ABONNEMENT

f 84,75 per jaar, f 45,25 per halfjaar; studenten f 69,25 per jaar (binnenland). Buitenland f 143,50 per jaar (zeepost).

Een abonnement kan per maand ingaan, maar slechts beëindigd worden uiterlijk twee maanden voor het verstrijken van de betalingstermijn.

Losse nummers f 1,55 (excl. porto).

ADVERTENTIES

Prijs J0.45 per mm. Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

ISSN 0165-5191

gen ende antwoorden, in welke een magh voorgaen om te vragen: Een Psalm ofte geestelijke Liederen met malkanderen singen, een Predicatie herhalen: Malkanderen opwekken ende vertroosten, met malkanderen 'bidden. Over sulke t'samenkomsten soude des Heeren zegen sijn, ende de Heere Jesus soude volgens sijne belofte hy haer wesen.'¹²

Brakel wijst dus als gevaar aan, dat het particuliere conventikel de plaats gaat innemen van de ambtelijk vergader& kerk. Dan wordt het conventikel een 'kerkje in de kerk'. Het gezelschap van gelijkgezinde vromen wordt dan makkelijk geplaatst tegenover de officiële kerk, die niet meer zou zijn dan 'een gemengde hoop' van ware gelovigen, 'Jesu Keurlingen: ware Bondtgenoten, Kinderen van Godt in Tzion geboren' (om met de weduwe van Verschuir te spreken¹³), 'gemengd' met onbekeerden.

Er dreigt nog een ander gevaar, voor wie op het spoor van Verschuir verder zou gaan. In het 'gezelschap', zoals hij zich dat voorstelt, staat niet langer centraal de bespreking van Gods heilswerk, zoals dat in zijn Woord is geopenbaard (dit zag Brakel als thema van besprekingen in het gezelschap). Doel van Verschuirs conventikels is het naspeuren en bespreken van het werk van Gods Geest in het hart en de ziel van de mens.

Verschuir zegt het zo:

'Ey koomt ie saam,
En roemt Godts naam,
Gy syne gunstgenoten:
So spreekt 'er van,
Wat dat elk dan
I-leeft in 't hert gesloten'.

En:

'Als Jesus haar eens kust,
So is de Siel gerust,
So drinkt sy hemel wyn,
En wenscht by hem te syn.'¹⁴

Deze gevaren dreigden te meer, naar mate het conventikeldom groeide. Die groei werd bevorderd doordat het vervul in de kerk toenam en de predikanten niet langer de 'gezonde leer' verkondigden. Dit was het geval toen de 'verlichting' zich haan brak, ook binnen de predikantenwereld. 'Bij den aanvang van de negentiende eeuw was het meerendeel der godgeleerden en predikanten werkelijk heterodox in hun verklaring der leer van Dordrecht... Het getal der positieve voorstanders was zeer gering, en de akademie vormde geen strijdvaardige theologen meer van den ouden stempel. De ware orthodoxie leefde vooral bij de volksklasse voort en gaf hier en daar eenig teken van leven door den naloop van oefenaars.'¹⁵ In heel het theologisch denken gold, 'dat men met behoud van de traditionele terminologie – geen leerstuk werd radicaal verworpen, bijna alle werden tot op een minimum aan substantie uitgehold – in de grond der zaak heel anders dacht dan het klassieke protestantisme.'¹⁶ In de 18e eeuw 'zicn we de Geref. Theologie meer en meer uit het openbaar leven terugwijken naar de lagere en afgesloten kringen van het volk, waar ze voor versterving wordt be-

waard, en waaruit ze' (in de 19e eeuw) 'met nieuwe kracht te voorschijn zal treden.'¹⁷

In de officiële kerkdiensten ontving men meestal slechts 'stenen voor brood'. Men voelde zich daarin tekort gedaan en stelde de kerk in gebreke. Uitzicht op herstel had men niet. Is het dan vreemd, dat het volk liever 'het gebolsterd woord van een befaamd oefenaar' hoorde, dan 'de slappe zedepreek der rationalistische predikanten, wier aantal steeds toenam'¹⁸ Meer en meer hielden velen zich afzijdig van de kerk en haar publieke erediensten. Zij lieten zich liever 'stichten' in particuliere gezelschappen door 'ingeleide' oefenaars, die 'de oude waarheden' in ere hielden, zij het 'met eigen taal, zede en vroomheid', die men gaarne op de koop toe nam en langzamerhand zelfs als kenmerk van het ware zag. Zulke oefenaars reisden soms stad en land af, om overal hun 'gaven' te besteden. De gezelschappen, waarin zij voorgingen, die aanvankelijk onder toezicht van de ambtsdragers hadden gestaan, kwamen na verloop van tijd geheel zelfstandig naast, soms zelfs tegenover de kerk te staan.

Iets daarover is te lezen in een brief van de Gouverneur des Konings van Drenthe aan de Minister van Eredienst d.d. 24 november 1834. Hij schreef: 'Sedert een geruimen tijd heeft men in sommige der Hervormde gemeenten personen opgemerkt, leden dier gemeenten, die zich beklagden, dat vele predikanten van de strengheid der oude kerkleer begonnen af te wijken en naar hunne meening de regtzinnige en zuivere leer der Hervormden niet meer predikten noch onderwezen. Deze personen hebben zich gewend afzonderlijke oefeningen te houden en langzamerhand hebben de meesten hunner deze oefeningen beginnen te verkiezen boven de gewone openbare eeredienst, welke alsdan opzettelijk door hen is verzuimd geworden, onder gepaard gaande verwaarlozing door eenigen hunner van de gebruikmaking van doop of avondmaal.'¹⁹ Dit gebeurde ook in Smilde, waar De Cock aanstonds na de Afscheiding in Ulrum de gereformeerde kerk herinstitueerde. In deze plaats was op 9 januari 1820 een nieuwe predikant gekomen, ds. Hieronimus Doorenbos. Hij was 'een man met tamelijke gaven; van gematigd liberale richting'. 'De Gereformeerde beginselen' waren hem totaal onbekend. Hij trad op met een 'prediking van deugd en plicht, en van zaligheid door de werken'. Verschillende gemeenteleden begonnen al heel spoedig na zijn komst in gezelschappen bijeen te komen, op de dinsdagavond. In een particuliere woning lazen ze dan 'oude schrijvers' en bespraken ze 'den weg der genade'. Op zondag gingen sommigen aanvankelijk nog naar de kerk, maar wat ze daar hoorden bevredigde hen hoe langer hoe minder. Naderhand kwam men ook op zondag samen. In het begin van de dertiger jaren huurde men een grote schuur van J. Dik hij de Jonkersbrug, die speciaal voor het gezelschap werd ingericht. Luitsen Jacobs Dijkstra trad op als oefenaar.²⁰

De keuze van De Cock

In het voorgaande is enigermate een schets gegeven van

de situatie, zoals die ten tijde van de Afscheiding van 1834 bestond.

Na de schorsing van De Cock in december 1833 hebben ook Ulrums gelovige gemeenteleden hun onderlinge samenkomsten gehouden, terwijl ze de officiële kerkdiensten vermeden.²¹ Ze hadden ook na de Afscheiding in oktober 1834 op die manier verder kunnen gaan. Als 'conventikel' zouden ze zich heel wat moeite hebben kunnen besparen. Maar zij stelden zich niet tevreden met een 'stichtelijk gezelschap van gelijkgezinden'. Het kwam tot een formele 'afscheiding' van de Hervormde Kerk, om op die manier de Gereformeerde Kerk te herstellen. Daarbij heeft De Cock principiële leiding gegeven. De 'afscheiding' was geen doel in zichzelf, maar middel om tot 'wederkeer' te komen: een weg naar kerkherstel. Op 14 oktober 1834 werd in Ulrum de gereformeerde kerk van Christus opnieuw ambtelijk geïnstituëerd.

Samen met de overige ambtsdragers van Ulrums herstelde kerk riep De Cock 'alle geloovigen die de waarheid liefhebben' in het hele land op, 'het ambt der geloovigen volgende Gods woord naar art. 28 uit te oefenen' en zich te voegen bij de 'gere-formeerde' kerk, op welke plaats God haar ook heeft gesteld, om zich 'daarmede te verenigen, onderhoudende de eenigheid der kerke'.²²

Zo is de Afscheiding niet verdoold in het slop van mystieke conventikels. De Cock was geen 'separatist'. Hij heeft integendeel de strijd tegen de conventikel-geest aangebonden.²³ Wel is ongetwijfeld dankzij die vele conventikels de snelle verbreiding van de Afscheiding, met name in het Noorden van ons land, te verklaren.²⁴ Maar op hetzelfde moment, waarop de Afscheiding daarbij aansloot vond er een transformatie plaats: kerkherstel. Wel een 'herstel'-in-zwakheid. De eerste periode na de Afscheiding was een periode van crisis. Maar 'het is de winst geweest van deze crisis der beginjaren, dat de afgescheiden kerk werkelijk kerk is geworden en niet één groot conventikel'.²⁵

Het is de blijvende betekenis van De Cock geweest, dat hij in alle eenvoud en trouw kerk-stichtend heeft gearbeid, ondanks alle gebrek, dat ook aan zijn werk heeft gekleefd. Zo zullen we hem, 150 jaar na zijn dood, nog in gedachtenis houden: als instrument in de dienst van de Here bij het vergaderen van zijn kerk in ons land.

H. Bouma

¹ D. Nauta, in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, (hierna af te korten als: *BLNP*) 3, Kampen 1988, 212-219, met de aldaar vermelde literatuur.

² G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers (1595-1796)*, herdruk Groningen 1975, 113.

³ J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, VII, Groningen 1595-1620, Groningen 1898, 202.

⁴ Wumkes, *u.m.*, 114.

⁵ Wumkes, *a.w.*, 127. De Asser predikant, G. Benthem Reddingius, de felle bestrijder van de Afscheiding van 1834, heeft in zijn jeugd ook ge-

fungeerd als 'antwoorder' in de openbare catechisaties, die zijn vader als predikant in het Friese Engelum des zondagsavonds hield. Mij moest hiervoor ijverig studeren en leerde zo al de destijds gangbare formuleringen en theorieën grondig kennen: van een 'antwoorder' werd nl. verwacht, dat bij dienovereenkomstig zou spreken. Zie: *Herinnering der opleiding tot de Evangeliedienst en der ondervinding in de (bijna) vijftigjarige waarneming daarvan, nagelaten door G. Benthem Reddingius*, Assen 1844, 4.

⁶ Zie voor Verschuier: W.J. Fournier, in: *BLNP*, 1, Kampen 1978, 396-398, met de daar vermelde literatuur. Zie ook: J. van Genderen, 'Johan Verschuier (1680-1737)', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Re->imalie en het Gereformerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 203-241. Het citaat is te vinden in het 'Voorbericht aan den Bescheiden en Verstandigen Zeser', in: *Waarheit in het Binnenste of bevindelyke Godtgeleertheit, hoe de Waarheden Christi in syn Koningryk van desselfs Onderdanen Oeschouwelyk en Bevindelyk moeten Gekent worden tot Saligheit*, 4e druk, Groningen 1761.

⁷ Aldus de ondertitel van het genoemde boek, vermeld in aant. h.

⁸ *Heilige offeninge of alleen-sprake der Ziele in de schole van Jesus*, door de weduwe van Verschuier, Helena Sygers, na diens dood opgenomen in hei in aant. h genoemde boek, 587.

⁹ In de periode, waarin P. Hofstede de Groot nog predikant was in Ulrum (als voorganger van De Cock), brachten enkele gemeenteleden hem eens een bezoek 'met boeken van Brakel. Smijtegeld, Hellenbroek en Schortinghuis onder den arm, en zeiden, dat dominé wel goed preekte. maar dat hei toch nog stichtelijker zou rijn, als dominé zijne preeken halen wilde uit hoeken, zooals zij hij zich hadden en wel aan dominé geven wilden.' Aldus J.R.F. Heerspink, *Dr. P. Hofstede de Groot's leven en werken*, Grnningen 1898, 47. Dat De Cock Brakel kende en hoog achtte blijkt o.a. in: *Verz.Geschr.*, 1, 97, 329, 330, 334, 342; 2, 211, 422.

¹⁰ W. à Brakel, *Logike Latreia, dat h Redelyke Godsdienst*, enz., 1, 7e druk, Zierikzee 1717, 648.

¹¹ A.w., 652.

¹² A.w., 653.

¹³ Verschuier, *a.w.*, 555, 558.

¹⁴ A.w., 588, 593.

¹⁵ J. Reitsma, J. Lindeboom, *Geschiedenis van UP Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Utrecht 1933, 456.

¹⁶ A.J. Rasker, *De Nederlands Hervormde Kerk vanaf 1795, Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1981, 34.

¹⁷ H. Bavinc, 'Theologische richtingen in Nederland', in: *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie*, jg. 1, 2de serie, 1894, 163.

¹⁸ Wumkes, *a.w.*, 131.

¹⁹ F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834*, 2, Kampen 1940, 143.

²⁰ H. Dijkstra, *Na zestig jaren. Een gedachteniswoord voor de Gereformeerde Kerk te Smilde*, Breukelen 1895, 3, 7, 14, 15.

²¹ De Cock, *Leven*, 110, 119v., 126 en elders. Zie ook: H. de Cock, *Een paar brieven, uitgegeven ter opheldering der waarheid en ter weder-spreking van den laster dezer dagen*, Gmningen z.j. (1834), in: *Verz.Geschr.*, 1, 253v.

²² H. de Cock, *Acte van Afscheiding of wederkeering, en Toespraak en uitnoodiging aan de Geloovigen en ware Gereformeerden in Nederland?* Groningen z.j. (1834), in: *Verz.Geschr.*, 1, h11.

²³ W. van 't Spijker, *a.w.*, 26.

²⁴ E.G. van Teylingen, 'Eenige opmerkingen over de snelle verbreiding van de Afscheiding in het noorden van ons land, bizonder in Groningen', in: *Gereformerd Theologisch Tijdschrift*, jg. 34, okt. 1933, 269-193.

²⁵ Van 't Spijker, *a.w.*, 26v.

GELOOFSOOTMOED

Toen ik dir vernam, scheurde ik mijn kleet en mijn manrel, trok de haren uit mijn hoofd en uit mijn baard en zat verbijsterd neer

Ezra, 9,3

Ezra is uit Babel naar Jeruzalem vertrokken vol vertrouwen op Gods bescherming. Een bescherming waarom hij God nederig en eerbiedig door vasten en bidden om had gevraagd. We kunnen stellen dat zo een intens gelovig man vertrok uit Babel naar Jeruzalem om daar aan de slag te gaan. Wat zal hij verwacht hebben in Jeruzalem aan te treffen? Niets wijst erop dat Ezra met een negatieve verwachting was vertrokken. Eerder kunnen we denken dat Ezra een positieve verwachting had van wat hij zou aantreffen in Juda. Anders zou hij niet gereageerd hebben zoals hij nu doet. Want wanneer hij in Jeruzalem is aangekomen en hem bericht wordt dat de Joden, de priesters niet uitgezonderd, zijn getrouwd met de bevolking van het land, scheurt hij zijn kleren, trekt zijn haren uit zijn hoofd en zit hij verbijsterd neer. Wat hij ook verwacht had, dit blijktbaar nooit.

Juist bij hem zal de klap des te harder zijn aangekomen. Want hij had n.b. tegen de koning Artachsasta gezegd dat de hand van de HERE ten goede is over allen die hem zoeken. Daarom had hij een gewapend escorte geweigerd. Dat is een bijna ongelooflijk vertrouwen. Dat kan alleen geloofsvertrouwen zijn. En nu komt hij bij de Joden die tegen Gods geboden in zijn getrouwd met de bewoners van het land. Waarom?

Een verklaring voor deze gemengde huwelijken zou kunnen zijn dat de Joden op die manier in hun oude land, waar ze nu de ballingschap plotseling, als vreemdelingen waren binnengekomen, een zekere bescherming zochten. En door te trouwen kreeg je recht op bescherming van de familie en het stamverband dat het nu in dat gebied voor het Leggen had.

Als dat inderdaad de reden is geweest waarom er zoveel gemengde huwelijken voorkwamen dan is het grote verschil tussen Ezra en de Joden die al eerder waren teruggekeerd, het vertrouwen in God. Blijkbaar hadden de eerder teruggekeerde Joden, in tegenstelling tot Ezra, niet zo op Gods bescherming vertrouwd en hadden ze daarom zelf wat veiligheidsmaatregelen genomen door die huwelijken.

Maar daaruit bleek niet alleen een gebrek aan vertrouwen maar daaruit bleek ook geen respect voor de majesteit van de allerhoogste God en wat Hij in zijn wet van zijn kinderen vraagt.

Ezra is er helemaal ondersteboven van, wanneer hij het

bericht van die gemengde huwelijken hoort. Hij scheurt zijn kleren, trekt zich de haren uit zijn hoofd en gaat sprakeloos op de grond zitten. Ezra wordt niet verschrikkelijk boos. Ezra gaat niet tekort tegen het volk. Ezra zegt niet tegen het volk dat hij met zulke mensen niets te maken wil hebben. Maar hij realiseert zich meteen in welke positie het volk zich door deze zonde heeft gemanoeuvreed. Had hij niet zelf nog tegen koning Artachsasta gezegd: de macht en de toom van de HERE is tegen allen die hem verlaten!? (8,22)

Ezra is niet verdrietig omdat hij zelf teleurgesteld is in zijn verwachtingen of in het volk. Wat zouden we ons wel kunnen voorstellen. Toch is zijn teleurstelling niet de reden van zijn reactie. Heel duidelijk staat er in vs. 5 dat Ezra opstaat uit zijn verootmoediging. De reactie van Ezra werd dus bepaald door zijn geloof. Toen hij hoorde van die gemengde huwelijken bracht Ezra's geloof hem ertoe zich voor God klein te maken. Die verootmoediging begint dus niet pas wanneer Ezra gaat bidden maar al veel eerder. Die verootmoediging is er al als hij stil op de grond zit. En dan, na verloop van tijd, als het de tijd van het avondoffer is en het avongebed roept Ezra, in diepe vernedering, de HERE aan. Hij gaat voorbede doen voor het volk vanwege een zonde waaraan hij zich zelf niet mee schuldig heeft gemaakt. Zo 'toont Ezra oprecht geloof. Eerst in vertrouwen. (8,22) Nu ook in ootmoed.

Wat doen wij, als een broeder of zuster vertelt van die concrete zonde in zijn of haar leven? Zijn we al afgestompt door wat we zien op televisie of om ons heen horen zodat we er eigenlijk niet meer van schrikken nu we dit horen? Ezra's reactie is een reactie van een gelovige. Ezra's reactie mag daarin een voorbeeld zijn. Nee, we zullen niet snel de kleren scheuren of de haren uittrekken. Maar kunnen we dan nog wel onze mond houden? Kunnen we wel oprecht schrikken en sprakeloos zijn? Immers, elke zonde is majesteitschennis! Opstand tegen de allerhoogste God. Zeker wanneer iemand zijn zonde 'opbiecht', dan zal het voor de betrokkene niet meevallen. Het zit hem hoog. Hij verwacht schrik omdat hij zich zelf ook zo bewust is van het verkeerde.

Ons geloofsleven moet ook die ootmoed kennen. Ootmoed wanneer we van zonde horen. Ootmoed die we laten merken. Die misschien nodig is, heilzaam nodig, als de ander, die die zonde heeft gedaan er zelf wat luchtig over doet. Ootmoed is dan ook de houding waarin we biddend naar de HERE gaan. Hoe zouden we ook anders kunnen? Naar wie zouden we ook anders moeten?

J.B. de Rijke

HERFSTTIJ VAN HET CHRISTELIJK GELOOF?

Wat zou Paulus er van denken? Als hij vandaag eens kon rondkijken en horen en lezen wat er wordt gedacht, wat zou hij daarvan vinden? Hij stond aan het begin van de kerkgeschiedenis. Vandaag beleven we de herfst daarvan, zo denken velen. Hoe lang zal het christelijk geloof het nog uithouden? De opvattingen van Paulus pasten in zijn tijd. Vandaag hebben we daar vaak moeite mee. En zo zou Paulus moeite hebben met de vragen die ons in onze tijd bezighouden. Als hij nog eens kon rondkijken in onze eeuw, zou hij flink bijgepraat moeten worden.

Dat heeft Marius Plooi op zich genomen. Hij is geen theoloog, maar medisch specialist. Hij staat in deze tijd en kent de vragen die menigeen bezighouden van binnenuit. Hij brengt onder woorden wat velen beleven en heel wat mensen zullen zich herkennen in wat hij schreef.

Wij beschikken over een serie brieven van Paulus. Plooi leest deze brieven nog regelmatig. Maar daarnaast leek het hem zinvol, nu ook eens een aantal brieven te schrijven aan Paulus, of aan Beste Paul (dat praai wat makkelijker, nietwaar?). Deze brieven aan Paulus van Tarsus heeft hij gepubliceerd onder de titel 'Herfsttij van het christelijk geloof' (Kok, Kampen 1992). Wij kunnen dus over zijn schouder meelezen. En ons in zijn brieven herkennen?

Waarom slaat de boodschap niet meer aan?

In de brieven aan Paulus snijdt Marius Plooi heel wat aan. Vooral probeerde hij na te denken over de vraag, 'waarom die boodschap waarvan jij indertijd zo'n felle verteller was, de laatste tijd niet meer schijnt aan te slaan'. We leven in een post-christelijke wereld, en dat Toept de vraag op: Geloven is uit en wat nu? Dat zijn de titels van het eerste en het laatste hoofdstuk van zijn boek.

De tijd dat de kerk een centrale rol speelde in de samenleving is voorbij. Soms staat er nog wel een kathedraal in de stad, maar ze valt niet meer op tussen de vele andere hoge gebouwen, en is ook niet zo makkelijk te vinden. Kennelijk is ze niet meer het wezenlijke centrum. Vroeger gaven de klakken het levensritme van de streek aan. In moderne woonwijken wordt dat ritme door andere zaken bepaald: de vraag naar de kerk is daar niet meer aanwezig.

Zelf groeide Plooi op in Nederlands-hervormde kring. Hij voelde zich daar thuis en accepteerde het geloof en de antwoorden die hij kreeg in het begin best. Later kwamen twijfels op. Standaard-antwoorden bevredigden niet meer. Schijnbaar vaststaande zaken begonnen te wankelen. Nu hij ouder geworden is, gelooft hij dat twijfel een gezonde zaak is. Paulus maakt echter niet de indruk dat hij bang geweest is voor twijfel. Daar is Plooi wel een beetje jaloers op en daarom schrijft hij Paulus over allerlei dingen die bij hem -en vele tijdgenoten- een aanslag doen op het geloof.

Voor steeds meer mensen heeft de boodschap van de kerk

weinig of niets te zeggen. Daarom nemen zij afscheid, innerlijk en uiterlijk. De Bijbel blijkt toch een menselijk boek te zijn, niet zo geïnspireerd als men vroeger dacht. De ontstellende gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog maakten het christelijk geloof nog minder geloofwaardig. Velen kwamen tot de conclusie dat God inderdaad dood is, en al heel lang. Onze wereld is veranderd en wijzelf zijn veranderd. Op de drempel van de 21e eeuw zijn woorden als zonde, vergeving, eeuwig leven, verlossing en dergelijke antiek, zo niet antiquarisch geworden. Wij zijn kinderen van onze tijd. En we horen de vraag die Jezus twintig eeuwen geleden ook al eens aan zijn discipelen stelde: 'Jullie willen toch niet ook weggaan?' En bepaald niet altijd reageren wij direct zoals Petrus: 'Heer, naar wie zullen we gaan? U spreekt woorden die eeuwig leven geven!'

Losjes en kritisch

Vanuit deze instelling schrijft Plooi dan verder, aan Paulus en aan ons, meelezers. Zijn opstelling tegenover de apostel is dan ook wat losjes. Hij noemt hem wel de bouwmeester voor de geloofsleer, de filosofie van het christelijk geloof. Maar met de wondervertelling over de bekering onderweg naar Damascus hebben we in onze no-nonsense-tijd tegenwoordig wat moeite. Een heleboel mensen wenden zich bij zulke verhalen direct af: 'Ik geloof niet meer in sprookjes'. We hebben ons kritisch verstand gekregen om het te gebruiken; het zou verkeerd zijn als we ons te gemakkelijk van vreemde verschijnselen afmaakten. Wij zien de dingen tegenwoordig anders. Na de confrontatie met zijn eigen twijfel zag Paulus het ineens niet meer zitten; hij werd letterlijk blind (vandaag noemen we dat functionele blindheid).

Toen hij met Ananias gesproken had kon hij ook weer gewoon de dingen onder ogen zien. Maar ook verder was hij een kind van zijn tijd. Hij accepteerde bepaalde situaties en opvattingen, die voor ons onverteerbaar zijn. Slavernij, een ondergeschikte positie van de vrouw, een kijk op de overheid als door God gegeven. Als Paulus had geweten, wat er met zijn uitspraken gedaan is, had hij vast en zeker voorzichtiger geschreven. Zou hij zich ook bij de bevrijdingstheologen thuis voelen? Hij leefde in de verwachting dat de Heer spoedig zou terugkeren en dat intussen geduld geboden was. Wij weten, dat de Heer kennelijk nog wacht. En dat het nu aan ons is, het onrecht in de wereld zo veel mogelijk tegen te gaan. God heeft immers geen andere handen dan mensenhanden?

Lijdensgeschiedenis

Paulus wordt vervolgens ingelicht over de geschiedenis van de kerk. Dat was een lijdensgeschiedenis. In al de scheuringen, godsdienstoorlogen en vervolgingen kun je moeilijk Gods leiding ontdekken. Het lijkt es meer op, dat God de mens zijn vrijheid en verantwoordelijkheid laat en hoogstens mee-lijdt met alle ellende die de mensen

veroorzaken. En ook Paulus zal het wel gaan duizelen hij liet horen van de verhalen over Afscheiding en Doleantie. Of hij zal zich gaan ergeren aan alle gekissebiss in kerk en christelijke politiek. Gelukkig groeide onder veel reformatorisch gelovigen na de oorlog het besef dat de kerkelijke verdeeldheid niet langer kon. En omdat veel gereformeerden het spoor van Kuypcr hadden verlaten, ontwikkelden deze zich meer en meer tot een moderne variant van de Nederlands-hervormden, met wie ze dan ook prima sains op weg kunnen gaan. Maar Paulus zal zich wel voor kunnen stellen, dat veel mensen -na deze kerkgeschiedenis- geen boodschap aan de kerk meer hebben. De belangstelling voor kerk en evangelie daalt tot een minimum. En het lijkt er sterk op dat het christelijk vernis in onze maatschappij niets te betekenen heeft.

Nieuwe inzichten

In de loop der tijd is ons inzicht in de natuur gegroeid. Je moet heel forse oogkleppen voor hebben, als je zou willen volhouden, dat de hele schepping in één keer neergezet werd. Daarmee hoeft God nog niet buiten spel gezet te zijn. Maar bij het onderzoek van cellen en DNA rijst wel de vraag naar de ruimte voor een persoonlijke wil en verantwoordelijkheid. Moeten we niet eerder aan Lot dan aan God denken?

Ook bij de vele vragen die zich aandienen over de bevolkingsexplosie, abortus, vruchtbaarheidstechnieken, aids en gehandicipten, vraagt een mens zich af waarom God -als hij er tenminste is- Zich zo afzijdig houdt. Je zou Hem wel eens ter verantwoording willen roepen. Het antwoord is zo vaak stilte. Is Hij dan de eeuwig-afwezige? Leven we nu onder een lege hemel?

Veel mensen hebben zich van de kerk afgekeerd. Ze voelen dat als een afwerpen van een juk, als een volwassen en onafhankelijk worden. Dat heeft veel te maken met de conservatieve, betweterige en betuttelende visie op de seksualiteit die de kerk had. En de visie van Paulus op de vrouw roept toch ook wel veel kritiek op. Het wordt toch al te bar als hij aan zijn persoonlijke opvattingen een magische sfeer geeft. Zijn apodictische verklaringen hadden effecten waaronder veel vrouwen fiks geleden hebben!

De medicus Plooi wijdt een aparte brief aan de vragen rond dood en opstanding. Hier kan hij het beslist niet goed vinden in het Paulus. Mensen van onze tijd geloven niet in bovenzinnelijke dingen. Wij geloven niet in een leven na de dood, niet in een hemel en niet in een hel. Wij hebben alleen te maken met het hier en nu. Daar moeten we wat van maken. Pluk de dag: maak er voor jezelf, en als je wilt, voor anderen, het beste van. We weten dan ook geen raad met de opstanding van Jezus en met die van ons. Het opstandingsverhaal is erg ongeloofwaardig. Je kunt het alleen maar aannemen als je denkt dat je je verstand op nul moet zetten om te geloven. Verder geven de reportages van de opstanding alle reden tot scepsis en de verhalen kloppen ook niet met elkaar. Paulus stelt in 1 Korinthiërs 15 dat de opstanding van Jezus voor hem het kernpunt van het hele evangelie is. Maar waarom vertelt hij dan zo ergelijk weinig over die opstanding zelf? Waarom slaat hij door en waarom hakt hij maar wat? In onze realistische tijd geloven wij niet meer zonder twijfel wat liet apostolicum noemt de opstanding van het

vlees. En we weten ook niet wat we moeten denken van het eeuwige leven.

Zeker weten?

Als Paulus vandaag kon rondkijken in onze wereld, zou hij merken dat er geen sprake meer is van een bloei van het Christendom. Het geloof betekent steeds minder in deze wereld, 7e is geseculariseerd.

Hebreeën 11 spreekt over geloven als een zeker zijn van de dingen waar je op hoopt en een ervan overtuigd zijn dat wat je niet ziet toch bestaat. Met zo'n definitie zijn we vandaag niet gelukkig.

Geloofsbelijdenissen hebben dan ook niet zulke goede papieren meer. We zijn tolerant en zullen niet iemand gauw discrimineren om zijn geloof. En als we tolerant ten aanzien van de godsdienstige overtuiging, zijn, ach, dan komt dat eigenlijk omdat het ons niet meer zo raakt, omdat het ons onverschillig laat. De meeste mensen zijn tolerant, nee onverschillig, omdat Bijbel en kerk hun niets meer te zeggen schijnen te hebben.

De Bijbel spreekt niet meer aan. We kunnen in het dagelijks leven niet uit de voeten met dat boek. Ook de kerk spreekt niet meer aan. En evenmin de liturgie. En het ambt.

Het christelijk geloof kan ons niet meer boeien. Paulus moet niet denken, dat we helemaal niks meer geloven. Er is zeker sprake van religiositeit. Maar het irriteert ons wel een beetje, dat Paulus zo weinig met algemene religiositeit op lijkt te hebben. Misschien vindt Paulus, dat we erg oppervlakkig leven en dat we agnostisch zijn geworden. Maar hij kan toch ook andere dingen bij ons zien: aandacht voor goede sociale voorzieningen, voor de derde wereld, voor het milieu en zoveel andere zaken?

In een wereld waar het christelijk geloof geen essentiële factor meer is, proberen wij te streven naar een zo prettig mogelijk leven. Aan de andere kant hebben we er een vaag vermoeden van, dat we leven in een apokalyptische tijd, dat de eindtijd niet meer zo ver af is. De ontwikkelingen gaan nu toch wel angstig snel.

Moeten we dan toch het antwoord zoeken in de indrukwekkende taal die Paulus schreef over 'Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus?' Indrukwekkende taal, een geluid uit een andere wereld, aan de andere kant, van de dood.

Daarom wil Marius Plooi de brieven van Paulus toch maar telkens blijven lezen.

Kostbaas geloof

Herkennen we iets in deze brieven? Ze geven griezelig aan wat het denkklimaat is waarin velen vandaag leven. Velen die vervreemd raakten van het orthodoxe geloof en merken, dat de blijde boodschap hen niet veel meer zegt. Die niet helemaal los zijn van het geloof waarin 7e opgroeiden, maar voor wie het geen kracht is die dynamisch in hun leven werkt.

Dat denkklimaat is de sfeer die wij allen inademen, waarmee ook wij te maken hebben. De tekening van dit klimaat roept dan ook de vraag op hoe wij het kostbare geloof dat we hebben ontvangen, heel levend kunnen laten blijven in deze tijd, tot welzijn van onszelf en mogelijk ook van de buitenstaander die het niet meer ziet.

G.J. van Middelkoop

De bril van dr. C. Steenblok

Hoe lezen we de 'oudvaders'?

We zagen *de* vorige keer, hoe dr. C. Steenblok (woordvoerder van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland) het Verbond der genade en de belofte van God zonder meer beperkt tot hen die van eeuwigheid zijn uitverkoren. Zo dus ook bij de kinderen van de gelovigen. Aan de verworpenen onder hen wordt niets beloofd en dus ook niets verzegeld. Ze zijn en blijven: *brlofie-loos*.

Verkiezing en Verbond vallen naadloos samen! Zo leest dr. Steenblok dan ook de geschriften van gereformeerde voorgangers uit vroeger *eeuw*. Zo leest hij ook Smytegelt en beroept zich op hem. We zeiden reeds: dit beroep kan aan dr. Steenblok niet worden ontzegd en daarin wordt *de zwakheid* van Smytegelt duidelijk. Dat krijgt onze aandacht nog. Alleen: wanneer we Smytegelt de leden van zijn gemeente horen opwekken om God te 'manen op zijne beloften', dan is er toch een wereld van verschil tussen het *fatalisme* van dr. Steenblok en het *gereformeerd piëtisme*, waarin Smytegelt stond. hoe groot ook het raakvlak is.

Daarom kan aan dr. Steenblok en de zijnen altijd de vraag worden gesteld: *hoe* leest u de 'oudvaders'? *Welke bril hebt u op?* Wie de donkere *bril* van het fatalisme opzet en dan de gereformeerden iit vroeger eeuw en ook de piëtisten onder hen leest, leest o zo gemakkelijk het *eigen fatalisme* bij hen in en dat inzonderheid wanneer die gereformeerden *front maken tegen iedere vanzelfsprekendheids-religie en tegen ieder automatisme*, ook tegen 'verbonds-automatisme'. Ja, dan komen inderdaad de grote zaken van de noodzaak van de wedergeboorte en van de werkelijkheid van Gods verkiezende genade aan de orde. Maar men late de 'oudvaders' dan wel hun eigen taal spreken!

Dr. Steenblok over Zacharias Ursinus

Laat ik één voorbeeld mogen geven, hoe dr. Steenblok naar *zich* en naar zijn fatalisme toerekent.

In zijn boek *Rondom Verbond, roeping en doop* wil dr. Steenblok de vraag beantwoorden: *wie behoren wezenlijk tot het verbond der genade?* Het antwoord van de schrijver is eenvoudig, maar dan wel van een ontstellende eenvoud: alléén de uitverkorenen. Daarom voor hen alleen de belofte van het Verbond en de verzegeling daarvan in de sacramenten, ook van de doop. Voor deze vereenzelving van verbond en verkiezing beroept hij zich nu ook op wat Ursinus in zijn *Schatboek* zegt. nl.: 'Wien **God** niets belooft in het Woord, dien verzegelen ook de Sacramenten niets. God belooft de goddelozen niets in Zijn Woord, want bij alle beloften is de conditie van geloof en boetvaardigheid bijgevoegd. Daarom zo verzegelen noch geven de Sacramenten de goddelozen niets met al'.

Het citaat is correct weergegeven. Maar dr. Steenblok negeert wel *het verband*, waarin Ursinus spreekt! Deze handelt hier (*Schatboek*, ed. Festius Hommius, Leiden 1638) niet over de vraag met wie God zijn Verbond heeft opgericht. maar die andere vraag: 'wat de Godtloose in de Sacramenten ontvangen?' Het is een gewichtige vraag! Want hier moet inderdaad tegen de vanzelfsprekendheid worden gewaarschuwd, zoals de Schriften ons daarin voegaan: 'Maar tot de goddelozen zegt God: wat hebt gij mijn inzettingen op te tellen en neemt mijn verbond in *uw*

mond, hoewel gij de tucht haat en mijn woorden achter u werpt?', Ps. 50 : 16, 17. Zó spreekt nu ook Ursinus over de verhouding tussen de goddelozen en de sacramenten. Hij zegt: God biedt hen ook in de sacramenten *zijn* weldaden aan, maar 'nadiense gheen gheloof en hebben soo ontfanghense de bloote teecken en sonder de beteeckende saken en dat tot harer oordeel ende verdoernisse'. Dit is steeds het grote thema bij Ursinus, als hij over doop en avondmaal spreekt: teken en betekende zaak (de weldaden) zijn doos God samengevoegd tot gelovig gebruik. Maar in dat 'gelovig gebruik' moeten we dan ook de conditie zien! Wie de belofte van het evangelie niet in het geloof zich toeëigent, scheurt in zijn ongeloof teken en betekende zaak *uiteén* en hij *ontvangt* dan ook die betekende zaak, de weldaad van het verbond, niet. Er is dan geen *wettig gebruik*. Om *dat* 'wettig gebruik' gaat het Ursinus steeds in de behandeling van de leer der sacramenten, *Zó* weert hij het automatisme van de rooms-katholieke sacramentsleer af, het 'opere operato': een klassieke vormgeving van verbonds-automatisme! Zo waarschuwt hij ook voor het automatisme in de Lutherse opvatting van de sacramenten. Bladzijden lang handelt hij hier over en steeds gaat het hem om dat *wonderlijke* geheim van de samenvoeging van teken en betekend heil, waardoor er alléén toegang tot dit betekend heil is in de weg van geloof en boetvaardigheid.

Maar even sterk als het automatisme bij Rome en in het lutheranisme worden bestreden, zo óók bij 'de goddelozen', die zich op de ontvangst van het sacrament zouden willen beroemen of daardoor hun geweten zouden willen geruststellen: 'het zijn strydende dinghen/die t samen niet en kunnen bestaan: Godtloos te wesen/ende het beteeckende dink des Sacraments te ontfanghen'.

Zó schrijft Ursinus dan die woorden, die dr. Steenblok citeert: God belooft in zijn Woord de goddelozen niet 'want by alle beloften is de conditie des gheloofs ende der boetveerdigheyt by-gevoecht'. Juist omdat Ursinus hier de *samenhang* van belofte en daarbij gevoegde 'conditie' zo nadrukkelijk stelt, is het klaarder dan de dag, dat hij zich *tegen* het automatisme, tegen iedere vanzelfsprekendheids-religie keert, maar daarom nog niet aan het *fatalisme* toevalt. Daarom kan hij ook de tekst Marcus 16 : 16 in zijn geheel ('wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden') een *belofte* noemen, die de gelovigen en de bekeerden regardeert en hen alléén.

Het welbehagen

En omdat geloof en bekering weldaden van God zijn, daarom komt in de gang van de Verbondsgeschiedenis bij degenen, die leven onder het Verbond, het verkiezend welbehagen Gods uit: alléén de uitverkorenen delen in het heil dat aan allen wordt 'aangeboden'.

De verkondiging van de uitverkiezing behoort wel degelijk thuis in de prediking tegen de vanzelfsprekendheid. Maar waar de ernstige *nodiging* tot het heil verdwijnt is de grens overschreden die de gereformeerde leer schiedt van het fatalisme.

Zo willen we het graag opnemen vóór de piëtist Smytegelt tegenover de fatalist Steenblok -. Maar toch!

J. Kamphuis

DE DOM VAN UTRECHT EN DE TOREN VAN PISA I

I. Inleiding

'Ik geloof in de dom van Utrecht. Ik geloof in de havens van Rotterdam. Ik geloof in Rembrandt en in Mozart'. Aldus een lyrische dominee Wim G. Rietkerk in een uitgebreid interview met het blad *Koers*.¹ Hij haakt daar in op zijn hoek-*De aarde en haar toekomst*², waarin hij stelt dat alle werken die worden gedaan naar Gods bedoeling, op de dag van de Here niet door vuur zullen vergaan, maar door vuur worden gelouterd. De dom van Utrecht, de havens van Rotterdam, de schilderijen van Rembrandt en de muziek van Mozart: dat alles zal niet door het vuur worden aangetast en verteerd, maar vervolmaakt om voorgoed een plaats te krijgen in Gods nieuwe wereld. Rietkerk wil hiermee benadrukken dat de nieuwe aarde geen neutrale plek is waar alleen mensen zijn, maar waar ook een verheerlijkte schepping is.

Rietkerk, Nederlands Gereformeerd predikant en daarnaast werkzaam voor de Stichting 'Abri-Nederland te Utrecht (!) zegt zijn boekje te hebben geschreven omdat hij vaak evangelische christenen ontmoette die hun toekomst alleen in de hemel zochten. Tegenover die mening wil hij benadrukken dat wij burgers zijn van deze aarde en dat wij hier op aarde een vernieuwde wereld mogen verwachten. Dat is voor hem een belangrijk punt, want 'als je niet gelooft dat de aarde blijft bestaan loop je het risico te vervallen in doemdenken. De wereldbrand demotiveert je inzet voor het milieu en de schepping'. Men richt zich geheel en al op evangelisatie en laat de wereld aan zichzelf over. Maar God heeft een allesomvattend plan om de aarde te redden! Daarom wil Rietkerk iedereen aanmoedigen zich in te zetten voor het behoud van deze aarde. Straks zal blijken dat onze cultuurarbeid niet voor niets is geweest.

Rietkerk verzet zich in zijn boek enerzijds tegen vergoddelijking van de schepping, alsof de wereld in zichzelf eeuwigheidswaarde heeft. Het is God, die in zijn schepping werkzaam is en wiens Geest de aarde vernieuwt. Anderzijds wil hij evenmin weten van een wereldbrand die tijdens Gods gericht de aarde teistert. Wel wordt de wereld gelouterd in het vuur, maar daaruit komt ze als herboren weer tevoorschijn. De nieuwe aarde is een vernieuwde aarde. Dnr is een lang en ingrijpend reinigingsproces voor nodig. Volgens Rietkerk zal er toch een vloeiende overgang zijn tussen deze wereld en de nieuwe aarde. Via een interimperiode van reiniging (de duizend jaar uit Openbaring 20) zou de schepping door God ver-

heerlijkt worden.

Een belangrijke schakel in dit geheel is de uitleg van 2 Petrus 3. Wordt daar niet gezegd dat hemel en aarde het vuur tegemoet gaan? Dat zou volgens Rietkerk echter in strijd zijn met de woorden van Paulus, dat 'de ganse schepping in al haar delen zucht als in barensood' (Rom. 8,22). Door wat Petrus schrijft over de wereldbrand nog eens opnieuw te lezen en dan te vergelijken met andere passages in de Schrift, komt Rietkerk tot de konklusie dat de wereld van nu niet ten dode is opgercheven en dat er geen reden is voor doemdenken. Hij sluit zijn hoofdstuk over 2 Petrus 3 als volgt af: 'Ik geloof in een toekomstige wereld, waarin onze onvolkomen werken zullen worden afgemaakt, waar de havens van Rotterdam en de schilderstukken van Rembrandt er niet slechter, maar beter op worden'.

Zo zijn opnieuw wezenlijke vragen aan de orde gesteld. Van welke aard is het vuur dat Petrus aankondigt: louteringsvuur of gerichtsvuur? Hoe moeten we ons de overgang voorstellen tussen deze wereld en de nieuwe aarde: is er continuïteit of diskontinuiteit? En welke gevolgen heeft dit voor ons gedrag: bestaat er verband tussen de bijbelse verwachting van een wereldbrand en doemdenken? Uitgedaagd door het boekje van Rietkerk, wil ik proberen een antwoord op deze vragen te zoeken.

2. De uitleg van 2 Petrus 3

Petrus had te maken met mensen die spottend de realiteit van Gods belofte in twijfel trokken. Hij zou komen om te oordelen, maar die verwachte komst blijft uit. In woord en daad spotten zij met God en zijn gebod. In reactie op dergelijke geluiden herinnert de apostel aan de wereld voor de zondvloed. De stabiliteit van de aarde berust op een wankel evenwicht. Bij de schepping heeft God een soort bestand gesloten tussen de aarde en het water. Gods woord heeft als het ware een dam opgeworpen tussen de aarde en het water. Zodra dit bestand verbroken wordt, loopt de wereld weer onder water. Bij de zondvloed werd de aarde overspoeld, zodat de komplette cultuur van de oertijd samen met de bewoners van de vroegere wereld verloren is gegaan. Op dezelfde manier gaat het met de hemel en de aarde van tegenwoordig. God houdt zijn schepping als een kostbare schat in bewaring, maar op zekere dag wordt die schat prijsgegeven aan het vuur. Ook nu werpt Gods woord weer een dam op, namelijk tussen de aarde en het vuur.

Eens komt de dag van het oordeel en de ondergang van alle goddeloze mensen, zegt Petrus. Het lijkt wel of er dan alleen nog **maar** goddelozen op aarde over zijn, alsof zij de hele wereld in **bezit** kunnen nemen omdat de rechtvaardigheid voorgoed uitgestorven is. Hebben de brutelen dan de halve en de goddelozen de hele wereld? Maar de schepping staat niet los van de Schepper. Hij zal niet toelaten dat goddeloze mensen voorgoed de hele aarde in beslag nemen. Uiteindelijk is alleen Gods woord beslissend voor de toekomst van de wereld. Door bij het eindgericht al die goddeloze mensen van de aardbodem te doen verdwijnen, roept God nieuwe hemelen en een nieuwe aarde tevoorschijn, waar gerechtigheid gelukkig weer alle ruimte van de wereld heeft. Vanwege de zonde gaat de huidige wereld bij het eindgericht in vlammen op. Met de goddelozen zal zij ten neder gaan.

Petrus weet in kort bestek dus verschillende 'werelden' in de tijd te onderscheiden, drie sterk wisselende konstellaties van hemel en aarde.³ Zij worden van elkaar gescheiden door twee grote rampen, eerst met water en later met vuur. Het witter-gericht van de zondvloed vroeger en het vuur-gericht van de wereldbrand in de toekomst zijn de twee grote Goddelijke interventies in de wereldgeschiedenis. Doordat men het eerste gericht opzettelijk negeert, gaat men spotten met het tweede. Reeds de zondvloed had hen echter moeten waarschuwen: niemand had iets van het naderend gericht gemerkt (Mt. 24,36-42). Zoals de toenmalige wereld is vergaan, zo hangt de goddelozen van tegenwoordig oordeel en verderf boven het hoofd. Hiermee maakt Petrus duidelijk dat die 'werelden' niet tot een gesloten systeem behoren, maar slechts worden bijeengehouden door de almachtige, sprekende God. Die drie 'werelden' zijn in chronologische volgorde:

1. De 'vroegere hemel en aarde' ofwel de 'toenmalige wereld', namelijk voordat het water op Gods bevel alles overspoelde (2,5; 3,5-6).

WATER

2. De 'huidige hemel en aarde', die naar Gods woord worden opgespaard voor het vuur (3,7)

VUUR

3. De 'nieuwe hemel en nieuwe aarde', waar volgens Gods belofte gerechtigheid woont (3,13).

Deze 'werelden' zijn als drie verschillende decors in één groot drama van drie bedrijven. Het ene decor wordt afgebroken en liet andere opgebouwd, maar alle bedrijven spelen zich af binnen het raam **van** het stuk. Zo is het ook met de geschiedenis van de schepping. Aan het begin staat de creativiteit van de sprekende God. Ook tussen de bedrijven door laat de grote Auteur en Regisseur zijn stem weer duidelijk horen. Gaandeweg blijkt dat Hij alle goddelozen van het toneel doet verdwijnen. En aan het

eind volgt een verrassende ontknoping: alle beloften hlijken ineens realiteit te zijn. Dit werelddrama is nog in volle gang. Het eerste bedrijf was de wereld voor de vloed, die inmiddels tot het verleden behoort. Het tweede bedrijf – de wereld van tegenwoordig – speelt nog, maar is de laatste fase ingegaan. Nadat voor de huidige wereld definitief het doek van het oordeel gevallen is, komt onverwachts nog een totaal ander decor tevoorschijn, dat helemaal nieuw moest worden opgebouwd. Maar het 'happy end' is tegelijk een open einde: de eeuwige dag (3,18)!

3. Het voorbijgaan van hemel en aarde

De hemel en de aarde van tegenwoordig, samen het **universum**, vormen dus het decor van de wereldgeschiedenis. Alles wat mensen doen, speelt zich af op de werkvloer van deze aarde en onder het huidige hemelgewelf. Maar dat decor zal de mensheid niet eeuwig vaste grond onder de voeten en een veilig dak boven het hoofd bieden. Jezus had al herhaaldelijk gewaarschuwd dat hemel en aarde zullen voorbijgaan? Op Gods grote dag zal het hele gebouw van hemel en aarde in zijn huidige constructie afgebroken worden. Het heelal is als een huis dat wordt *gesloopt* (alles wordt 'losgemaakt': 3,11) **wegens nieuwbouw** ('nieuwe hemelen en een nieuwe aarde'). Zodoende worden beide helften van het univernum uit hun voegen gelicht. Petrus beschrijft dat allemaal heel uitvoerig, eerst wat de hemelen met de sterren betreft en daarna wat de aarde met de werken daarop betreft.

Allereerst wat de *hemelen* betreft, die zullen 'met lawaai voorbijgaan'. Het lijkt wel of de hemel **als** een boekrol wordt opgerold, zoals de profeet Jesaja al had gezegd (Js. 34,4) en de apostel Johannes heeft zien gebeuren (Op. 6,14). Geruisloos laat zich het gigantische hemeldak natuurlijk niet wegschuiven. Knetterende vlammen (het woord *roizèdon* is een klanknabootsing van het *bijbehorende* geluid) laaien zo hemelhoog op, dat het vuur van Gods gericht die enorme boekrol helemaal doet opkrullen. Daarbij wordt ook het *sterrenstelsel* (*stoicheia*) ontworicht. De zon verbergt haar gezicht en de maan verschiets van kleur. Sterren raken uit hun baan, zodat ze naar beneden dwarrelen als herfstbladeren van een boom. Wanneer Gods grote dag komt, **valt** plotsklaps alle licht uit en wordt de hemel aardedonker. Dat de hemel in vuur vergaat, wordt in 3,12 nog duidelijker omschreven: 'vanwege die dag zullen de hemelen brandend losgemaakt worden en de clementen in vuur wegsmelten'.

Vervolgens wat de *aarde* betreft, die zal naar het voorbeeld van Sodom en Gomorra geheel platgebrand en **verwoest** worden. Zoals in oorlogstijd de tactiek van de verschroeide aarde werd toegepast (Ir. 32,29), zo zal eens op deze aarde alles tot de grond toe worden afgebrand. De schroeide, verzengende hitte van het vuur waarvoor de wereld was opgespaard zal op aarde alles verteren en ontbinden. Dit geldt evengoed voor 'de werken daarop'. Hoewel sommigen deze 'werken' in materiële zin opvatten, zodat Gods werk op aarde of de menselijke cultuur is bedoeld⁵, ligt het meer voor de hand de betekenis te zoeken

ken in niet-materiële zin, namelijk de menselijke daden." Net als in heel het Nieuwe Testament zijn 'werken' ook in het spraakgebruik van de apostel Petrus steeds de verichtingen van de mens, zowel ten goede als ten kwade.⁷ Volgens Paulus kan het 'bouwen aan de gemeente' van dermate slechte kwaliteit zijn, dat iemands **werk** in het vuur van Gods gericht geheel zal verbranden (I Kor. 3,15). Falend mensenwerk heeft buitengewoon ingrijpende gevolgen voor de aarde en haar toekomst. Gods oordeel moet wel zo ingrijpend en desastreus zijn vanwege de enorme schade die in zijn schepping door de goddeloze werken van mensen is aangericht!

Toch wordt 2 Petrus 3 soms wel gelezen als een beschrijving van een bepaalde reiniging of loutering van het heelal. Petrus wilde dan Leggen dat alle dingen als in hun grondstoffen worden opgelost.⁸ Deze grondstoffen zelf komen in het vuur, om ze grondig te reinigen en te veranderen. Het zou dan gaan om een versmeltings- en louteringsproces. Ook verwijst men in dit verband naar het omsmelten van goud en zilver waarbij het edelmetaal door het vuur wordt gelouterd.⁹ Het vuur heeft hier dan ook een louterend en geen vernietigend karakter, net zoals hij de profeet Maleachi en in Petrus' eerste brief (Mal. 3,2-4; 1 Pe. 1,7). Hoe ingrijpend het Goddelijk strafgericht ook is, de structuur van de geschapen wereld blijft in deze visie bestaan. Zij zal beproefd en gereinigd uit het oordeel tevoorschijn komen. Op deze wijze wordt echter tekortgedaan aan de woorden 'voorbijgaan', 'verbranden', 'losmaken' en 'smelten'. De door Petrus gebruikte termen zijn zo sterk, dat het begrip 'louteren' hier volgen? J.P. Versteeg beslist onvoldoende is.¹⁰

Het vuur rond Gods komst herinnert aan de profetie van Maleachi, waar God oordeel *tweemaal* brand laat ontstaan. Eerst treft het vuur de priesters van de tempel om hen zo te reinigen dat zij weer in gerechtigheid kunnen offeren (Maleachi 3). Daarna worden de goddelozen met wortel en tak uitgeroeid en afgebrand als een stoppelveld (Maleachi 4; verg. Heb. 6,7-8). Met eerste beeld komt naar voren in Petrus' eerste brief, wanneer gesproken wordt over *vuur dat nu de gelovigen beproeft* (1 Pe. 1,7; 4,12.17). Het tweede beeld vormt de achtergrond van Petrus' tweede brief, wanneer gesproken wordt over *vuur dat straks de goddelozen verteert* (2 Pe. 2,6; 3,7.10). Het vuur, dat binnen God? huis zuiverend en louterend inwerkt, grijpt daarbuiten verder en vernietigend om zich heen. Petrus beseft dat Gods oordeel over de zonde in de wereld zo diep ingrijpt, dat een wereldwijde brand nodig is om aan alle goddeloosheid radikaal en definitief een einde te maken. Het laatste vuur is gerichtsvuur, geen onderdeel van een louteringsproces. De apostel kondigt een wereldbrand aan die alle goddeloosheid in de schepping verdelgt. Daarmee schept God ruimte voor een nieuw begin, een nieuwe wereld van gerechtigheid op basis van zijn belofte.

Over de tekst van 2 Petrus 3 kan ik hier **kort** zijn." Volgens de opgave van K. Aland hebben 475 handschriften in 3,10 een vorm van het werkwoord (*kata*)*kaioo*: de aar-

de zal (geheel) verbrand worden. Niet meer dan 18 handschriften hebben een vorm van het werkwoord *heuriskoo*: de aarde zal gevonden worden. Toch geeft men hieraan veelal de voorkeur als zijnde de moeilijkste lezing. Verder leest één handschrift: de aarde zal verschijnen, terwijl in 15 gevallen het werkwoord is weggelaten. De grote meerderheid leert dus 'verbranden' en vrijwel alle zelfbedachte tekstwijzigingen komen eveneens hierop neer.¹² Vanwege de enorme consequenties voor de huidige wereld is – inhoudelijk gezien – de lezing 'verbranden' het moeilijkst. Het woord 'gevonden worden' komt opnieuw voor in 3,14: onberispelijk bevonden worden voor Hem. Naar **mijn** mening zou deze term door sommige overschrijvers vanuit 3,14 in 3,10 kunnen zijn ingevuld om het destrukatieve woord 'platbranden' te vermijden en zo de ergste pijn van de wereldbrand tenminste wat te verzachten.

In de periode na het Nieuwe Testament was de gedachte aan een wereldbrand waarbij zelfs de hemel en de hemellichamen betrokken zouden zijn, in christelijke kring gebruikelijk. In 2 Klemens 16,3 wordt gezegd: "Weet dat de dag van het oordeel al komt als een brandende oven en dat sommige hemelen zullen smelten en heel de aarde als lood zal zijn dat smelt in het vuur. Dan zullen de geheime en de zichtbare werken van de mensen openbaar worden". Hierbij sluit de argumentatie van Justinus de Martelaar aan. Hij verdedigt de christelijke opvatting over een wereldbrand door erop te wijzen dat de vernietiging van vergankelijk materiaal door vuur al eerder was aangekondigd, namelijk door de Sibillijnse Orakels en door Hystaspes (een profetisch geschrift dat verloren is gegaan). Maar reeds Mozes had de wereldbrand aangekondigd (zie Dt. 32,22)! Alleen God zelf, die het universum schiep, kan het ook ontbinden. Deze hijsbelae verwachting werd als typisch christelijk idee fel bestreden, bijvoorbeeld door Celsus in de tweede eeuw na Christus. In de discussie werden de consequenties van een dergelijke wereldbrand van christelijke zijde nogal eens ontweken door alle nadruk te leggen op transformatie en reiniging door vuur.¹³

P.H.R. van Houwelingen

¹ Koers 22 nr. 25 (20 december 1991) 24-29

² W.G. Rietkerk, *De aarde en haar toekomst* Kampen 1991

³ Vergelijk J. Chaine, *Cosmogonie aquatique et la conflagration finlae d'après la Secunda Petri* (Revue Biblique 46 (1937) 207-216; zie eveneens de commentaar van Fuchs/Reymond.

⁴ Mt. 5,18; 24,35; Mc. 13,31; Lc. 16,17; 21,33; verg. Op. 20,11; 21,1.

⁵ Bijvoorbeeld Fornberg, *An Early Church in a Pluralistic Society. A Study of 2 Peter* Lund 1977; H.M. Matter, *Wederkomst en werelddeinde* Kampen 1980; zie ook de commentaar van Kahmann. De laatste komt echter in konflikt niet zijn eigen artikel: 'werken' of 'daden'? (in: B.M.F. van Iersel; M. de Jonge; J. Nelis (edr.). *Van taal tot taal* Baarn 1977.46-50).

⁶ Aldus de commentaren van Grijdanus en Bauckham; verder de artikelen van H. Lenhard, *Ein Beitrag zur Übersetzung von II Petr. 3,10d*; Noch einmal zu 2 Petr 3 10d (*Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 52 (1961) 128-129; 69 (1978) 136).

⁷ 1 Pe. 1,17; 2,12; 2 Pe. 2,8; verg. Jud. 15.

⁸ Aldus de commentaren van Baljon en Greijdanus.

⁹ A. Wolters, *Worldview and Textual Criticism in 2 Peter 3 : 10* (Westminster Theological Journal 49 (1987) 405-413); Rietkerk, a.w. 36.

¹⁰ J.P. Versteeg, *De continuïteit van heden en toekomst volgens het Nieuwe Testament* (in: *Geest, ambt en uitzicht*, Kampen 1989, 117-138).

¹¹ Een uitvoerige bespreking is te vinden in mijn *De tweede trompet*, Kampen 1988, 242-243. Zie ook W.F. Wisselink in: *Gereformeerd Kerkblad voor Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg* 44 nr. h (9 februari 1992). De opgave van Aland vindt men in: *Text und Textwert der Griechischen Handschriften des Neuen Testaments. Band I: Die katholicischen Briefe*. Berlin 1987.

¹² Zie de commentaar van Bauckham.

¹³ Justinus, I. *Apologie* 20,1-4; 60,8-9; 2. *Apologie* 7,1-3; Origenes, *Tegen Celsus* 2,11-21. Zie verder C.P. Thiede, *A Pagan Reader of 2 Peter: Cosmic Conflagration in 2 Peter 3 and the Octavius of Minucius Felix* (*Journal for the Study of the New Testament* 26 (1986) 79-96); over de achtergronden ook mijn *De tweede trompet*, 245-259.

HET KONINKRIJK VAN GOD IN DE WERELD

God is koning over de wereld. Maar Gods koningschap wordt tegengesproken en weerstaan. In de werkelijkheid zo als die nu is dient de mens God niet van harte, maar onwillig, als machteloze rebel.

Diep in ons hart weten wij, dat er een paradijs achter ons ligt, waarin de mens als hoogste schepsel in volle harmonie met God leefde. En dat er een paradijs voor ons ligt, waarin deze verhouding weer zal zijn hersteld. En de Bijbel zegt ons, dat er een verbindingslijn is tussen deze twee

God maakte de wereld zo, dat er een koningschap van God is, dat niet te vernietigen is en dat het bestaan van de schepping draagt. Daarnaast is er ook een koninkrijk van God, een heersen van God, waar het schepsel zich gewillig naar voegde. En dat zo, dat het daarin op zijn mooist uitkwam.

De mens was niet rebels, maar als beeld en gelijkenis van God. kon hij in alle dingen met zijn wil in overeenstemming komen met de wil van God.

En terwijl hij alles wat hij was en had tot volle ontplooiing liet komen, diende hij God spontaan en volgens het gebod. Kon hij God de eer geven en zelf daarin bloeien. Was hij vrijwillig een gewillig dienaar van God, die daarin zijn eigen bestemming vond, en zich in het door God geregeerd worden als een vis in het water voelde

En 26 maakt God straks alle dingen weer, dat het onderdaan-zijn een onderdaan-zijn is in gehoorzaamheid en liefde. Dat heerschappij en leiding, koningschap of koninkrijk samenvallen. God wil geen andere wereld dan deze waarin het schepsel volkomen naar zijn aard leeft en zich ontwikkelt, zonder stoornis, bloeiend gekeerd naar het Licht, waarin zijn leven is

Nú, in deze wereld met zonde, is er slechts de heerschappij en daarnaast het Koninkrijk der hemelen. Toen de zonde kwam, werden de aarde en de hemel van elkaar gescheiden. Twee werelden ontstonden, die elkaar vreemd werden: de wereld van de afval en de ongehoorzaamheid en daardoor van het verval – en de wereld, waarin de schepselen God gewillig dienen en daarin gelukkig zijn. Men heeft wel eens gezegd, dat het paradijs na de zondeval in de hemel opgetrokken is. Bij de scheiding tussen heerschappij en koninkrijk, hij het uiteengaan van onderdaan-zijn en dienstknecht-zijn werd het koninkrijk een koninkrijk in de hemel. Daar is God met genade en gunst, het schepsel bloeit er en dient God van harte.

Dat Koninkrijk van God is ook weer op de aarde gekomen. En nu is het op de aarde, gekomen en bezig te komen. Het is hier der belofte en het begin van een nieuwe wereld, een wereld die aarde en hemel weer verzoent. Die de aarde weer voor de hemel opeist en de hemel weer op aarde doet neerdalen.

Sinds en door de komst van Christus is er op aarde een geestelijke heerschappij van God in de harten van de mensen, in de werking van Gods Geest en door de verbreiding van het evangelie.

Het is het herstel van de oorspronkelijke ijsel-houding tussen God en mens. De verhouding waarin God Koning is en de mens gewillig onderdaan. Zo dat – niet door geweld en door een macht die hij niet erkent, en ook niet door uitschakeling van wil en persoonlijke verantwoordelijkheid – in een volkomen elkaar weer verstaan de mens met een echt menselijk leven zich weer tot God richt, Hem aanbidt, Hem liefheeft, in Hem gelooft en Hem zo gehoorzaamt.

Naar K. Sietsma, 'Het Koninkrijk Gods', 1940.

WOORD EN WERELD

Zojuist verschenen:

Tempeldienst

over sexualiteit en verkering

door Ds. P. Niemeijer

Tempeldienst herinnert aan wat Paulus in 1 Korinte schrijft over het lichaam van de christenen. Het is 'een tempel van de Heilige Geest'. Je kunt er niet mee doen wat je maar wilt. 'Verheerlijkt dan God met uw lichaam'. Tempeldienst is een uitgave voor jong en oud. Neem en lees!

100 pagina's, genaaid, gebrocheerd f 13,95

Verkrijgbaar bij de uitgever of in de boekhandel. Voor intekenaren op de serie 'Woord en Wereld' is de prijs slechts f 10,--.

Ondergetekende: .....
Adres: .....
Postcode: ..... Woonplaats: .....
tekent in als abonnee tip de uitgaven van Woord en Wereld.
Hij / zij verzoekt toezending van de aangekondigde / verschenen brochure à f 10,-- en inzage van de fondslijst.

Ondertekening .....
Postbus 25, 4460 AA Goes (Tel. 01100 - 15591)

WOORD EN WERELD

HET HUWELIJK IN HET GEDING

Over een strijd der seksen in achttiende-eeuwse poëzie

In het vorige artikel *De achttiende eeuw; een eeuw van verval?* (*De Reformatie*, 22.08.1992) heb ik laten zien dat vanuit *esthetisch* oogpunt achttiende-eeuwse poëzie het moet afleggen tegen die van de zeventiende eeuw. Toch zijn de achttiende-eeuwse gedichten waardevol, omdat de burgerij zich inmiddels over de poëzie had ontfemd en haar als middel gebruikte om nieuwe opvattingen te verspreiden. Onderstaand artikel beschrijft een maatschappelijke discussie die is uitgevochten in een achttal huwelijksgedichten.

Achttiende-eeuwse huwelijksgedichten

In de afgelopen maanden is een aantal familieleden van ons getrouwd. Onze kinderen keken er geweldig naar uit. Lekker eten, extra lang opblijven, maar toch vooral: de feestavond met de 'stukjes'. Wij konden natuurlijk niet achterblijven; ook wij moesten 'iets doen'. U kent dat wel: op het laatste moment nog een coupletje op de wijs van Toen onze mop een mopje was, op de receptie stiekem repeteren...

Zou dat in de achttiende eeuw ook zo gegaan zijn? Als we afgaan op het dichtwerk dat uit die eeuw bewaard is gebleven, lijkt het antwoord nee te zijn. Er zijn duizenden huwelijksgedichten bewaard gebleven, alle keurig gedrukt, soms zelfs deel uitmakend van een complete bundel die ter ere van het bruidspaar was gemaakt. De gedichten zelf zijn volgens vaste voorschriften gemaakt, met mooie rijmschema's, ingewikkelde woordspelingen op de namen van het bruidspaar, citaten van illustere dichters zoals Vondel en Vader Cats. Soms bevatte de bundel een lofdicht van een beroeps-gelegenheidsdichter, dat ter verhoging van de feestvreugde was gekocht. Die dichter kende het bruidspaar wel niet, maar och, wat deerde het: het bundeltje was met een klinkende naam verrijkt. Nee, er werd werk van gemaakt. Al weken van te voren gingen de gedichten naar de drukker, zodat de brui-
loftsgasten op de feestdag de gebundelde huisvlijt kon worden uitgereikt.

Wat stond er zoal in die gedichten? Jeugdherinneringen misschien, blunders uit een ver verleden, die voor de gelegenheid nog eens sappig voor de feestgangers werden opgedist? Nee, zo doen wij dat. In de achttiende eeuw werden huwelijksgedichten juist niet benut om het bruidspaar op de korrel te nemen. Integendeel, was er een mooiere gelegenheid om de loftrumpet over twee mensen te steken? Maar dat ging wel volgens een vast *procédé*. In een huwelijksgedicht behoorden bruid en bruidegom volgens voorschrift bezongen te worden. Hun deugdzame gemoed, hun hoge afkomst, zijn maatschappelijke positie, haar uitzonderlijke toewijding en buitengewone schoonheid waren vaste ingrediënten. Dat dat in de praktijk neerkwam op steenharde leugens, deerde niemand. Zo ken ik een huwelijksgedicht uit 1752 waarin de bruid wordt aangeduid met 'jonge maagd'. Genealogisch onderzoek toonde aan dat ze bijna 38 jaar was. Tegen de achtergrond van de toenmalige gemiddelde leeftijd moet de toevoeging 'jonge' toch als te optimistisch beschouwd worden. Dergelijke dichterlijke vrijheden geven ons reden om ook de zinsnede 'haar schoonheid is gelyk de Zon' met andere ogen te lezen.

Iemand die zich de moeite zou getroosten om een paar achttiende-eeuwse huwelijksgedichten te lezen, zal moeten beamen dat ze afgezaagd zijn, saai, en elke vorm van oorspronkelijkheid missen. Het lijkt volkomen terecht dat ze in de bloemlezingen van onze schone letteren ontbreken.

Als we het hierbij zouden laten, doen we ze echter te kort. Veel gedichten bevatten namelijk ondanks de vele clichés interessante informatie over het denken van de achttiende-eeuwse burger. Ik wil dat in het vervolg van dit artikel toespitsen op het gebied van huwelijksmoralen. In een achttal brui-
loftsgedichten, verschenen tussen 1704 en 1781, vinden we een weerslag van een maatschappelijke discussie over de vraag wat het *trouwmotief* van de man behoorde te zijn. Om die discussie te begrijpen, moeten we eerst terug naar de zestiende eeuw.

De zestiende eeuw

In de zestiende eeuw is de Nederlandse samenleving nog te typeren als een standenmaatschappij. Het was praktisch ondenkbaar dat iemand trouwde met een lid van een andere stand. Het spreekt voor zich dat, doordat de spoeling in de hogere standen dun was, andere motieven dan liefde

een belangrijke rol speelden. Door het feodale karakter van de middeleeuwse maatschappij beïnvloedden politieke belangen de keuze van een huwelijkspartner. Ook economische motieven golden **als** legitiem om een huwelijk aan te gaan. Daarnaast leek er slechts één voorwaarde te zijn: de inan moest wat voor de vrouw voelen en het idee hebben dat hij vredig met haar samen zou kunnen leven. Of de vrouw ook gcngegnheid had voor de man, speelde geen rol. 'Wedermin' (beantwoorde liefde) doet niet ter zake.' Wanneer we echter de liefdespoëzie van deze periode lezen, krijgen we iets heel anders te zien. Volstrekt los van de praktijk wordt daarin de wederzijdse liefde beschreven, en gepredikt. Tot ver in de zeventiende eeuw blijft deze discrepantie tussen praktijk en literatuur bestaan.

Pas in de achttiende eeuw is het niet langer laakbaar wanneer een man een vrouw uit een lagere stand ten huwelijk vraagt. Andersom blijft verboden. Voor een vrouw geldt dan dat ze een man uit een hogere of gelijke stand mag huwen.²

Een tweede aspect betreft de taakverdeling. In de zestiende eeuw, dus voor het opkomend kapitalisme, verdienen de man en de vrouw samen het gezinsinkomen aan huis. De vrouw had net zoveel zeggenschap over het geld als de man.³ Uit bewaard gebleven akten blijkt dat zij gerechtigd was om op persoonlijke titel overeenkomsten, zoals koopakten, te tekenen. Opvallend in dit verband is dat sommige feministen vanwege deze gelijkwaardige positie de zestiende eeuw (en niet de zeventiende!) typeren als de *Gouden Eeuw*.⁴ Pas als in de zeventiende eeuw de gezinseconomie verdween en de man meer en meer buitenshuis de kost ging verdienen, kwam de vrouw alleen te staan in de zorg voor het gezin en het huishouden. Dit laatste gold uiteraard meer voor de lagere standen dan voor de hogere, waar immers het huishouden werd overgelaten aan personeel.

Keren we nu terug naar de literatuur. Zoals gezegd is er tot in de zeventiende eeuw een grote discrepantie tussen de praktijk van het huwelijksleven en de beschrijving ervan in de literatuur. Maar dan komt Cats. Onomwonden beschrijft hij – soms instemmend, soms afkeurend – de huwelijkszedes van zijn tijd. Zijn observaties laat hij volgen door wat volgens hem de enige juiste huwelijksmoraal is. Wat het trouwinotief betreft, predikt hij de wederzijdse liefde. Zo trekt hij ten strijde tegen mannen die een huwelijk afdwingen en geen rekening houden met de gevoelens van de vrouw:

Kracht en kan geen minnaar passen,
Hier dient liefde, geen geweld.

Over de taakverdeling is hij al even duidelijk: de vrouw behoort het huishouden te doen:

(...) Daer sijn bescheyde suken
Die maer het wijf alleen (...) raccken;
De keucken is voor ul hacr cyghen heerschappy.

En wat de opvoeding betreft:

Onck is de kinderqueeck de vrouwe toegepast,
Ten minsten eer de jeught tot seven jaren wast.⁵

De praktijk echter week daar, zeker voor wat het trouwmotief betreft, behoorlijk vanaf. Nu is dat ook geen wonder, want de huwelijkszedes waren, zoals gezegd, beïnvloed door de feodale maatschappijvorm. Bovendien was in de loop van de zeventiende eeuw het gezag van de Rooms-katholieke Kerk aanzienlijk verzwakt. Vóór de Tachtigjarige Oorlog bezat de Rooms-katholieke Kerk nog de autoriteit om de huwelijksmoraal voor te schrijven. Na de oorlog was zij haar riantie positie kwijt. Nederland moest in tal van opzichten orde op zaken gaan stellen, niet in de laatste plaats in moreel opzicht. De vier Roomse doeleinden van het huwelijk luiden:

- * het samenzijn van man en vrouw uit natuurlijke geaardheid en om de ongemakken van het leven samen te dragen.
- * het krijgen van kinderen om de kerk te bouwen.
- * als een middel om seksuele uitpattingen te voorkomen.
- * het verzoenen van veten en het verschaffen van genoeg.

Calvijns visie week hiervan af. Volgen? hem was het een scheppingsorde als man en vrouw samenleven. Het huwelijk was geen middel om de seksuele begeerten kwijt te kunnen. Dat zou betekenen dat de ongehuwde staat het hoogste goed was. Daar wilde Calvijn echter niet van weten. Het huwelijk was een instelling van God die voor orde in de menselijke samenleving zorgde. Voorts was het huwelijk een afspiegeling van de liefde van Christus voor zijn Kerk. Kinderen krijgen was geen doel, maar een zee die God gaf of onthield aan een echtpaar. Volgens Calvijn zijn man en vrouw fundamenteel gelijk, want ze zijn allebei naar het beeld van God geschapen. Ten opzichte van elkaar zijn er wel verschillen: de vrouw is onderworpen aan de man⁶ en er is een functioneel verschil, dat zich het duidelijkst openbaart in de taakverdeling in het huwelijk.

Het is niet moeilijk om hierin de hoofdlijn van het gereformeerde huwelijksformulier te herkennen. Het stamt oorspronkelijk uit de liturgie van Farel. Calvijn heeft het overgenomen en Datheen heeft Calvijns versie bijna woordelijk in het Nederlands vertaald. Cats heeft dit formulier grondig gekend en gebruikt. Zijn boeken over het huwelijk zijn eigenlijk niets anders dan praktische 'vertalingen' van de gereformeerde leer inzake huwelijk en seksualiteit. En er was behoefte aan: de Nederlandse maatschappij worstelde met ingewikkelde vragen op het gebied van het huwelijk. Een kleine greep: mag een vrouw hertrouwen als haar man al zeven jaar in dienst van de V.O.C. in Batavia vertoeft en niets van zich laat horen? Mag een man een list gebruiken om een vrouw tot een huwelijk te bewegen? Hoe ver mag je voos het huwe-

lijk gaan met vrijen? Cats behandelde het allemaal, open, eerlijk en voor het volk begrijpelijk. Zijn advies omtrent de laatste vraag luidde kort maar krachtig:

Wat het ooge niet en siet
Dat begeert het herte niet.⁴

Uit de astronomische oplagen en aantallen drukken blijkt dat er een enorme behoefte aan moraal-literatuur was, ook buiten de gereformeerde kring. Zijn visie moest het echter wel opnemen tegen de bestaande zeden. Nog in de achttiende eeuw zijn er sporen van die confrontatie aan te wijzen. De vraag of er sprake moet zijn van wederzijdse liefde, zoals het huwelijksformulier zei en Cats zo krachtig had verdedigd, is een voorbeeld van zo'n confrontatie. Deze vraag nu is de inzet van de discussie in de acht hiërboven aangekondigde huwelijksgedichten.

Een strijd der seksen

Deze acht huwelijksgedichten hebben een merkwaardige vormgeving. Ze zijn gegoten in de vorm van een rechts-geding. De zaak komt hierop neer: de man eist van het hof, dat wordt voorgezeten door Venus (de godin van de liefde), zijn hart terug, want de vrouw heeft het gestolen. Hij zal ook tevreden gesteld zijn, wanneer zij haar hart geeft. De advocaat van de vrouw wil hier niets van weten. Zij is toch niet schuldig aan zijn verliefdheid? Zij is toch niet verplicht om met hem te trouwen alleen maar omdat hij verliefd op haar is? In de tweede termijn blijft de man erbij dat 'wedermin' geen vereiste is om te huwen; zijn liefde is voldoende. In de tweede termijn van de vrouw wordt haar opvatting nog eens herhaald: alleen wederzijdse liefde is een basis voor een goed huwelijk, zij kan niet gedwongen worden. De mannen verdedigen dus de 'feodale' opvatting en de vrouwen die van Cats. De gedichten uit het begin van de achttiende eeuw laten allemaal de man winnen; de vrouwen werden veroordeeld tot een huwelijk met de 'eiser'. Het vonnis is niet mals: de bruid moet naar het huwelijksledikant gebracht worden, alwaar de man de 'corporale straffe' mag voltrekken. Daarmee wordt niet zomaar de man in het gelijk gesteld, maar vooral de opvatting die hij vertegenwoordigde. In de gedichten uit de tweede helft van de achttiende eeuw zien we dat er geen vonnis voltrokken wordt. Beide partijen hebben al tijdens de zitting de zaak letterlijk in der minne geschikt. De dichters huldigden kennelijk de opvatting dat een vrouw niet tot een huwelijk gedwongen kon worden (eenzijdige liefde), maar dat de man en de vrouw tot overeenstemming moeten komen (elkaar lief moeten hebben) om een huwelijk aan te gaan.

Omdat de gedichten een polemisch karakter dragen, is wellicht meteen hun vormgeving verklaard: niet de bruid zat in het beklagdenbankje, maar een opvatting. In de loop van de achttiende eeuw wint de 'nieuwe' opvatting steeds meer terrein. Cats' (gereformeerde) visie wordt langzaam maar zeker algemeen aanvaard. En dat is er de oorzaak van dat dit genre van berijmde huwelijkszaken

aan het eind van de achttiende eeuw zo'n snelle en pijnloze dood vindt. Wet pleit was beslecht.

C.A. van der Vloed

¹ Een uitzondering hierop is de laagste stand. De keuze was daar het grootst en politieke of economische motieven speelden daar niet of nauwelijks een rol.

² Zie hiervoor: Donald Haks: *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht 1985.

³ Zie hiervoor: Alice Clark: *Working life of women in the seventeenth century*, London 1968, p. 7: '...the character of Family Industry was retained as long as father, mother, and children worked together, and the money earned was regarded as belonging to the family, not to the individual members of it.'

⁴ Over deze kwestie bestaat onder feministische historici bepaald geen eenstemmigheid. Een overzicht van de verschillende standpunten is te vinden in de studie van Els Klock: *Wie hij zij, man of wijf. vrouwen-geschiedenis en de vroegmoderne tijd*, Hilversum 1990.

⁵ Deze fragmenten zijn ontleend aan Jacob Cats: *Trouwingh*, 1637.

⁶ Johannes Calvijn: *Uitlegging op de zendbrieven van Paulus aan Timotheus, Titus, Filemon en Hebreërs. Naar de uitgaven der Oude Hollandse overzetting van J.D., J.F. en J.X. in de tegenwoordige spelling, door A.M. Donner*. Hierin becommentarieert Calvijn 1 Timotheus 2: 12 als volgt: 'Want dit is de oorzaak waarom het leeraamt haar verboden wordt, te weten omdat haar conditie dit niet toelaat. Want zij zijn onderworpen, en het leeraamt is een ding, dat macht of hooger grad medebrengt.'

⁷ Aw, Titus 2: 4 'Kortelijk, hij (Paulus) wil hebben dat de vrouwen door de liefde van hare mannen en kinderen, zich niet geven zullen tot eenige dartele liefde: maar dat ze zich te huis in alle soberheid zullen houden. Hij verbiedt haar op straat te staan snappen.'

⁸ Dit fragment is ontleend aan: Jacob Cats: *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijt*, 1632.

VAN RIETSCHOTEN		
BOEKHANDEL	KANTOORVAKHANDEL	KANTOORINRICHTING
Boekhandel Kantoorvakhandel Kantoorinrichting	Keizerswaard 8, Rotterdam Keizerswaard 73 Gebroken Meeldijk 123, Barendrecht	Tel. 010-4320433 Tel. 010-4821365 Tel. 01806-19744
Faxnr. 010-4793699, Rotterdam		Faxnr. 01806-21165, Barendrecht

EEN CORRESPONDENTIE VAN HISTORISCHE BETEKENIS

Zijn de tradities van de Theol. Universiteit van Kampen en van de Vrije Universiteit van Amsterdam elkaar wel onit zo dicht genaderd als in de vriendschap en de samenwerking tussen de hoogleraren K. Schilder en D.H.Th. Vollenhoven –, de één de grote dogmaticus van Kampen ná Herman Bavinck, de ander historicus van de wijsbegeerte in Amsterdam?

Twee grote figuren uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken en van de gereformeerde wetenschap. Groot in wetenschappelijk vermogen en groot van karakter –, groot óók in de wil om naast elkaar te staan en elkaar ná te staan in de strijd om de voortgang van de reformatie, die geschonken was in de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886. Een zoon van de Afscheiding (Schilder) en één van de Doleantie (Vollenhoven) vonden elkaar in de worsteling om de zuiverheid van de christelijke gemeente. Schilder ging naast Vollenhoven staan, toen deze werd aangevallen naar *aanleiding* van een zonder twijfel kwetsbare uitdrukking, maar *vanwege* zijn begeerte de wijsgerige *grondvragen* Schriftuurlijk te doordenken. Vollenhoven heeft getracht Schilder steun te geven, toen deze het schandelijke vonnis van *scheurmakerij* tegemoet ging en dat moest ondergaan. Ze stonden *vóórdien* dikwijls schouder aan schouder in het grote gevecht voor de éénheid van de Gereformeerde Kerken, zó als deze strijd in de tweede helft van de jaren dertig en in de eerste jaren veertig van onze eeuw moest worden gevoerd.

'Amsterdam' en 'Kampen', Afscheiding en Doleantie, hoe dicht naderden ze elkaar in de christelijke kameraadschap van deze twee!

Daarom is de publikatie van de briefwisseling tussen beiden – gevoerd van 1927 tot 1950 van een eminente kerk- en cultuurhistorische betekenis. Als gevolg van een ontmoeting ter gelegenheid van het Schilder-symposium aan de Vrije Universiteit in het begin van 1990 kwam de mogelijkheid van integrale publikatie van deze brieven in het zicht. Door de goede zorg van ds. H. Vollenhoven en dr. W.G. de Vries – waarbij dr. De Vries de omvangrijke annotatie verzorgde – ligt nu deze briefwisseling voor ons. Op een stille dag tijdens een korte herfstvakantie heb ik mij er in verdiept. Een *onthullend* en een *ontroerend document*! Er was een groot *raakvlak* tussen beiden. Hoeveel perspectief bood dit niet. Hoe zocht Vollenhoven de voortgang van het werk van de calvinistische wijsbegeerte en van de gereformeerde theologie te dienen door een

wacht van voorzichtige adviezen om Schilder op te trekken, toen deze door kerkelijke tuchtmaatregelen werd bedreigd. Hoe heeft prof. Schilder zich in deze correspondentie dieper, hartgrondiger uitgesproken over wat hem bewoog, toen hij – bijna geheel alleen (eenzaam en ellendig) – volhardde in een compromis-loos 'neen' tegen de machtsaanmatiging van een synode en van haar leiders en tegen de onzuiverheid in de kerk. Eens heeft Schilder in *De Reformatie* na de Vrijmaking, geschreven: 'Ik ben gemoedelijk geboren en mijn gemoedelijkheid heeft mij ginds (nl. in de "inner-circle" van het gereformeerde leven vóór 1942) altijd ten val gebracht'. Het mag een onwaarschijnlijk woord lijken van de onverbeterlijke polemist! (onverbeterlijk – in meer dan één betekenis, zeker in de taxatie van zijn vriend Vollenhoven!). Maar dit publieke woord vindt een onvermoede bevestiging in zeer persoonlijke uitlatingen in deze correspondentie, zoals in de grote brief van 15 juli 1941: ik 'geloof steeds vaster, dat mijn grote fout altijd geweest is: toegeeflijkheid inzake rechtsvragen, *terwille* van den lieven *vrede* en in goed vertrouwen'. Een soortgelijke expressie ook in de rijke en brede uiteenzetting van 27/28 okt. 1942 aan Vollenhoven en velen met hem, die een uitweg uit de kerkelijke impasse zochten en daarom meenden op enige meegaandheid bij Schilder te mogen pleiten. Deze brief is voor het verstaan van Schilder in zijn diepste intenties van nu voortaan *onmisbaar*. Wat een *appèl* op Vollenhoven, op Veenhof en op zoveel anderen om niet te schipperen: 'wat hebben we ooit gehad aan toegeven in zaken, die rechtvaardig waren'? Ik weet *uit heel* het werk van Schilder geen dieper woord over het christelijke en daarom nuchtere hiden, dan wat hij in deze brief daarover aan zijn correspondenten schrijft: hoe *bidden* jullie voor deze synode, die geen gereformeerde synode meer is in haar eigenwillige continuatie tegen alle recht in? En deze man was bij veel van deze brieven een arme onderduiker: 'ik heb op dit oogenblik geen schrijftafel – ik schrijf op de knie – geen schrijfmachine, geen gelegenheid voor 't maken v/e copie, en vooral: *geen papier*' (22-3-'44). Maar wat moeren we vandaag nog dankbaar zijn, dat hij van de rechte weg niet wijken wilde –, nee, niet wijken *durfde* – *coram deo*!

Dáár wrong het toch in deze vriendschap, ook al heeft Schilder nooit de zuiverheid van de bedoelingen van Vollenhoven in twijfel getrokken. Maar heel de correspondentie in haat steeds bewogener voortgang doet dat zien.

Er was nog wel meer dan deze frictie.

Er bleef ook afstand tussen de traditie van 'Kampen' en die van 'Amsterdam'. Het is spannend genoeg dat in deze brieven na te gaan. Vollenhoven, die altijd de stekels opzette, als het promotierecht van Kampen in het vizier kwam en Schilder, die het juist tegenover Vollenhoven niet kan onderdrukken, hoe verbaasd hij erover is, dat de mensen van de Doleantie niet meer in brand staan voor de grote vragen van het gereformeerde kerkrecht. Vollenhoven, die Schilder herhaaldelijk tot distantie tegenover de 'Wachter'-groep maant en Schilder, die tegenover Vollenhoven zinspeelt op het 'blind in de toekomst' van Hendrik de Cock. Vollenhoven, die belijdt nog wel wat vast aan de traditie van Kuiper te zitten in verband met de leer van het Verbond en Schilder, die de Schriftuurlijke lijn van de gelouterde Afscheidings-theologie doortrekt: bij de beschouwing van de kinderen van het Verbond uitgaan van het belofte-woord van God in plaats van te speculeren over zijn gezindheid. En er zou zoveel meer te noemen zijn!

Maar de schone wrong uiteindelijk bij de vraag: mag in de grote zaken van waarheid en recht in de kerk het compromis en de tactiek een beslissend woord hebben *terwille* van de voortgang van het grote werk van het reformatisch denken. Waar de één, Vollenhoven, ja zei, betuigde de ander, Schilder, zijn *neen*. Onlosmakelijk daarmee was verbonden een diep verschil in benoeming van wat er in de kerk gebeurde in die tijd. Voor Vollenhoven was het uiteindelijk een 'Schilderquaestie', voor Schilder een kerk-zaak. Daarom moesten de wegen wijken en zijn – helaas, helaas! – bij deze twee persoonlijkheden de twee tradities, waaruit het gereformeerde leven werd gevoed toch niet *in één* gevloeid. Helaas? In belangrijke mate moet ik zeggen: ja! Er was zoveel in Schilder dat aan de kleinheid, die er zeker ook was in de Afscheidingstraditie, ontsiepte. Er was zoveel in Vollenhoven, dat afstand nam van de Amsterdamse berekening, die zo bitter veel vanaf 1892 (en daarvoor reeds) kapot heeft gemant. Toch is het 'helaas' teveel gezegd. Vollenhoven en Schilder naderden elkaar, maar ze hebben elkaar nooit geheel bereikt. Het was niet mogelijk zonder een radicale wijziging bij één van beiden. De titel van deze publikatie is veelzeggend: *Eender* en anders. Toch: ze hebben oog voor elkaar gekregen! De *afloop* is teleurstellend: ze gingen ieder een eigen weg; de één is voortgegaan met al zijn wetenschappelijke kennis op de weg die Hendrik de Cock een eeuw eerder wees: 'blind in de toekomst, ziende op het gebod'. De ander heeft de lokroep van de ongebrokenheid van 'het grote werk', dat ook reeds Kuiper boeide en dreef, niet kunnen weerstaan. Maar het oog krijgen *voor elkaar* is er ook geweest. En we moeten geen fans van een happy ending worden in de kerk! Als we zien, hoe tradities en figuren elkaar nabij komen in de gemeenschap van de kerk –, zou daar het hart niet warm van worden? Is het niet geschenk van hemelse genade op aarde? Dat documenteert deze brieven-publikatie ook! En verder: Schilder en Vollenhoven zijn de hoofdfiguren in

dit boek. Maar hoe vaak valt de naam van prof. S. Greijdanus. Ook hij was leerling van Kuiper en van de Vrije Universiteit en zoon van de Doleantie. Maar hij trad toch als één van de zeer weinigen niet in het gevaarlijke compromis-klimaat dat vele anderen vlak vóór de grote k-slissingen begeerlijk voorkwam en onder die 'anderen', ook vele leerlingen van... Greijdanus en Schilder. De publikatie documenteert ook dat! Maar wij hebben weer vele van deze namen op zien glanzen in de grote strijd van de Vrijmaking: de wegen van de kerkgeschiedenis zijn wonderlijk. Want wonderlijk zijn de daden van onze God in de leiding van zijn kerk, die door zijn Geeft gemeenschap van de heiligen is.

Voor het werk aan deze publikatie besteed, inzonderheid door dr. W.G. de Vries, grote erkentelijkheid. Er moest voor een later geslacht – de lezers van *vandaag*, een halve eeuw later, veel duidelijk worden gemaakt. De informatie is bondig en *terzake*. Daarom leest het geheel (na een wat moeizame start vanwege nogal wat wetenschappelijk jargon), voor wie belang stelt in wat belang heeft, zeer goed. Wel heeft het informatie iets incidentieels gehouden. Niet altijd krijgt men op ieder gewenst punt verduidelijking. Was het ook niet goed geweest als inleiding een kader aan te brengen, waarin bijvoorbeeld de kwestie van de zogenaamde 'onpersoonlijke' menselijke natuur van Christus (de 'anhypostasie') en de plaats van Hepp en Vollenhoven in deze controverse was verduidelijkt?

Twee opmerkingen over de concrete annotatie. Is het juist om J.H. Rietberg een 'medestander van Schilder' te noemen (nt. 86)? Meer typerend voor hem is dat hij redacteur van het blad *De Wachter* was. In de tweede plaats: het is mij onduidelijk, waarom in nt. 11 de naam opduikt van J. Waterink. Mijns inziens heeft Vollenhoven in de gepubliceerde brief van 27-6-1934 Waterink niet op het oog, maar de dialectische theologie (K. Barth). Ook is het me onduidelijk, waarom in de noot hij de kwestie van de zogenaamde 'onpersoonlijke menselijke natuur' – an Christus ter sprake wordt gebracht en waarom die zo nadrukkelijk aan de naam van Waterink wordt verbonden. Heel de brief cirkelt om 'de quaestie-H', nl. de vraag of prof. Haitjema (Groningen) als aanhanger van de dialectische theologie wel een plaats kon ontvangen in de toenmalige Calvinistenhond. Het is in dit verband dat Vollenhoven over de gnostiek in de vroeg-christelijke kerk en over Marcion spreekt. In dit perspectief past geen verwijzing naar de studies van Waterink over de mens (geest-ziel-lichaam).

Nog een laatste opmerking. In nt. 114 vermoedt De Vries, dat K. Schilder met de afkorting J.J.B. in de brief van 27/28 okt. 1942 ds. J.J. Buskes bedoelt. Dat is wel zeker. H.H. Kuiper merkte in het begin van de bezetting in een vergadering van het Convent van kerken, waar ook Buskes aanwezig was als vertegenwoordiger van de kerken in 'Hersteld Verband' op, dat in het publieke kerkelijke gebed de naam van de Koningin niet behoefde te worden genoemd, want de Here wist toch wel wie werd bedoeld!

Daarop reageerde Buskes met: maar dan weet de Here God 66k wel wat voor vlees Hij in de kuip heeft! Ik kan de vindplaats niet aanwijzen, maar zó was de toedracht. Schilder grijpt daarop in deze brief terug. Opvallend is dat Schilder al in '42 van deze **snedige** reactie gebruik kan maken! Het is kennelijk als een 'goed verhaal' in het toenmalige sicke-verhalen-circuit terecht gekomen.

Wij menen dat met deze publikatie het kerkhistorisch onderzoek zeer is gediend en (nog belangrijker) dat hier veel stof tot overweging wordt geboden in een tijd, waar in de mist van tactische berekening het christelijk en kerkelijk landschap snel aan overzichtelijkheid verliest. Eén les kan zeker worden geleerd, nl. dat *het licht* voor de rechtvaardige is geraaid. Voor de **rechtvaardige** – daarin is een **conditie** aangeduid die wordt gevoegd bij een stralende belofte.

J. Kamphuis

N.a.v.: *Eender en anders*. Correspondentie tussen K. Schilder en D.H. Th. Vollenhoven. Uitg. en geannoteerd door dr. W.G. de Vries, met een verantwoording door ds. H. Vollenhoven en dr. W.G. de Vries. Uitg. J.H. Kok, Kampen, 192 blz. Prijs f 32,50

ZENDING DICHTERBIJ

Een nieuwe reeks over zending!

Zending dichterbij heeft de moed en de intentie bezinning te geven over de gereformeerde **zending**. Deze nieuwe reeks staat onder redactie van dr. Chr. Fahner, drs. W. van Heest, dr. L.J. Joosse en ds. D. Ph. C. Looijen.

Het eerste deel heet *Leren hoe hij wand'len moet* en biedt zes opstellen **tussen** het belangrijke thema van de verhouding **tussen** woord en daad in de zending. De **bijbelgegevens** komen uitvoerig aan bod, terwijl ook naar de zendingshistone wordt geluisterd. Tenslotte worden concrete werkvormen aangereikt.

Medewerkers aan deze bundel zijn: ds. J. van Amstel, drs. M.K. Drost (t), drs. W. van Heest, prof. dr. B.J. Oosterhoff en dr. L. Westland.

120 pag., paperback, f 16,90
verschijnt binnenkort
verkrijgbaar in de **boekhandel**

Oosterbaan & Le Cointre b.v.
Postbus 25, 4460 AA GOES
Tel. 01100 - 15591

Bekering en kerk

In *De Wekker* is prof. dr. W. van 't Spijker bezig het boek van ds. J.H. Velema over de Christelijke Gereformeerde Kerken te bespreken met de titel **Wie zijn wij?**

Het vierde artikel uit het blad van 25 september j.l. nemen we in z'n geheel over.

Het beeld dat ds. J.H. Velema tekende in zijn boek *Wie zijn wij?* is bepaald niet fleurig. Men wordt er niet blij van om het allemaal zo op een rijtje te zien. De situatie is precair, d.w.z. het is hachelijk en bedenkelijk. Het is de vraag of er een positief perspectief is. Het vraagtken achter het opschrift van het laatste hoofdstuk blijft staan. Het wordt ook niet vervangen af weggenomen. Wie heeft dit in de hand, om het vraagtken **weg** te nemen en ons werkelijk een positief perspectief te bieden? Ds. Velema doet de volgende suggestie: 'Er is alleen maar perspectief voor onze kerken wanneer we de bezwaren eerlijk onder ogen zien, wanneer we intern orde op zaken stellen, ook al kan dit pijn doen en misschien – hopelijk tijdelijk – verwijdering geven. Onze positie zal er alleen maar sterker door worden. Men zal ook buiten onze kerken weer weten wat ze aan ons hebben' (blz. 204v).

Diep genoeg gepeild?

In hetgeen we eerder schreven is mogelijk duidelijk geworden, dat we de situatie niet minder precair achten dan ds. Velema doet. Eerder zijn we van mening, dat zijn schets van de toestand van het kerkelijke leven in het algemeen, en die van onze kerken in het bijzonder, met nog wat vrij donkerder klcusen moeten worden weergegeven. Ik schrijf dit met enige zorg. Men zou licht kunnen denken dat ik ds. Velema zou willen overtroeven om hem vervolgens uit te schakelen. Dat is een methode die wij uit de kerkgeschiedenis kennen. Die methode is geheel verwerpelijk. Men zoek haar ook niet achter hetgeen we nu schrijven. Mijn visie op het kerkelijke leven in het algemeen en dan ook van onze eigen kerken wijkt van die van ds. Velema af in dit opzicht, dat hij naar mijn oordeel niet voldoende in rekening brengt de diepgrijpende omslag die over heel de wereld is gegaan in de jaren zestig, ook in Nederland. Zij bracht een diepere scheiding in de geschiedenis tot stand dan die welke door de Tweede Wereldoorlog ontstond. Misschien moeten we zeggen, dat eerst twintig jaar na die Wereldoorlog de ontzetting duidelijk werd, de ontwrichting die gevolg was van de miljoenenclaching die werd aangericht. Een oorlog is een gesel van God. Alles gaat kapot.

De mens is toch niet veranderd?

Natuurlijk kan men zeggen dat een mens niet verandert, dat hij altijd zondaar is en blijft en dat hij altijd van dood levend gemaakt moet worden. Dat is waar. Maar er zijn tijden waarin er een besef resteert van God, van eeuwigheid. En er zijn tijden waarin dat besef is verdwenen. Er is veel over geschreven. De nood van de kerken lijkt op het eerste gezicht in de steden groter dan op het land. Het is niet waar. Want het sluipend vergif van de verwereldlijking is doorgedrongen in de harten, in het levensgevoel, in het besef van de mensen. En dit heeft alle kerken bereikt. Daarom is in vrijwel alle kerken niet meer aan de orde het een of andere schema omtrent verbond en bekering, doop en wedergeboorte, belijdenis en avondmaal. Maar het gaat om de

religie in haar diepste wezen. Men vraagt niet meer naar schemata. Twee of drie verbonden: een fraaie kwestie voor een theoloog. Ik onderschat haar niet. Maar de gemeente vraagt: hoe komt het dat mijn kind niets meer in de kerk ziet, dat het niet luistert, dat het niet meedoet. De hele problematiek is verschoven. Was het maar waar, dat men nog kon zeggen aan de hand van een verbondsschema en alles wat daarbij hoort: zo liggen de scheidslijnen tussen de kerken. In deze eindtijd staan alle kerken, ook die van de 'kleine oecumene' voor de vraag hoe men de dreiging van een atheïstische wereld kan weren, kan bestrijden. Er is, nu wij toch over de kerken spreken, een gemeenschappelijkheid in de nood, in de bedreiging, die ons, omdat zij zo ernstig is, de verschillen voor een moment geheel anders doet taxeren. En dit geldt alle kerken van de gereformeerde gezindte. Het gaat de kinderen van de Gereformeerde Gemeente net zo goed aan als onze eigen kinderen en die van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en die van de Nederlands Gereformeerde Kerken. Het Communisme is ineengestort. Maar in het Westen was al eerder een hele christelijke cultuur ineengeschrumpeld. En de kerk staat voor het laatste bastion. Er is geen niemandsland meer tussen ons en de wereld. Er is geen enkele veilige zone die een eerste, voorlopige bescherming zou kunnen bieden.

De noodzaak van waarachtige bekering en de kerkvraag

Rusteloos zijn de mensen op zoek naar iets anders. Ook achter al de vragen naar werkelijke ervaring gaat de angst en de benauwdheid schuil. In dat zoeken komt het er op aan, dat een mensenhart de weg naar de HERE vindt. Dat is de eerste vraag. Het is een zaak van waarachtige bekering. Niet een kwestie van oud of nieuw, van progressief of conservatief, van voor of tegen een vertaling en van wat voor sjibbolets men nog meer kan bedenken. Het is een kwestie van leven of dood. En de eerlijkheid gebiedt om te zeggen, dat men daarover nóch ter linker zijde, noch ter rechter zijde veel verneemt. Men twist over alles, wat voor de eeuwigheid geen stand houdt. Terwijl men de zaken waarop het wezenlijk aankomt laat liggen.

Als we het daarover eens zijn, komt de kerkvraag op een heel ander niveau te liggen. Er is heel vaak een soort dualisme in het spreken van de mensen over de kerk. Aan de ene kant zegt men, dat de kerk helemaal niet belangrijk is. Het komt er niet op aan, zegt men, of de Christelijke Gereformeerde Kerk er straks nog zal zijn. Want het gaat niet om onze kerk. Maar even later kan men horen, dat dit of dat toch wel heel speciaal christelijk gereformeerd is en dat we dit eigene toch wel hebben te bewaren. De relativisering van het kerkbegrip gaat dan samen met een verabsolutering van het kerkgevoel. Dat schept grote onduidelijkheid. Wie zegt, dat het niet van belang is dat er straks nog een christelijk gereformeerde kerk is, kan zich met hetzelfde gemak afvragen waarom dit voor vandaag dan zo noodzakelijk is. Waarom maken we ons dan druk over de kerk, over onze eigen kerk? Het is toch maar een tijdelijke zaak. En, zo hoort men, ik kan het met mijn hervormde broeder, met mijn vriend uit de Gereformeerde Kerken beter vinden dan met mijn eigen broeder. Wat doet het er toe?

En tegelijk is er het kerkgevoel, dat het eigene van onze kerken zo hoog schat, maar dat, als het er op aankomt maar heel moeilijk kan worden omschreven. Vraag eens een duidelijke definitie van dit gevoel, en het lukt niet. We hebben niets eigens, geen specialiteit! En toch is er dat heel bijzondere.

Moeite met de belijdenis

Zou het ook komen, dat we met de *belijdenis* van en omtrent de kerk eigenlijk de grootste moeite hebben? We durven niet te zeggen, dat de artikelen over de kerk voor ons hun betekenis hebben verloren en dat we stilzwijgend zijn overgestapt op Kuypers leer van de pluriformiteit van de kerk. In het verleden hebben, als ik me niet vergis, onze deputaten eenheid daarvoor de term gebruikt 'necessitate coacta', d.w.z. door de noodzaak gedwongen hebben wij de houding van de betrekkelijke onverschilligheid ten opzichte van het kerkelijk belijden geaccepteerd. Een zweem van deze gedachte vind ik terug in het boek van ds. Velema. Het is wel begrijpelijk dat men op deze wijze

Bij de Tijd

Gereformeerd
magazine
voor opinievorming nummer 4

VERANDERING EN CORRECTIE

De wereld verandert, wijzelf
veranderen en de kerk verandert.
Is dat erg?

GELUKKIG: (GEEN) GEREFORMEERD ONDERWIJS?!

Een gesprek over de keuze van onderwijs

DE KERK: VAKANTIEGANGER OF VREEMDELING?

DE VERBEELDING VAN HET WOORD

Woord en beeld gaan in de
verkondiging veel vaker samen dan wij
beseffen of willen weten

Bij de Tijd

Ja, ik neem een abonnement

Naam: .....

Adres: .....

Postcode: ..... Plaats: .....

Handtekening .....

R

Deze coupon in open envelop zonder postzegel opsturen aan:
Bij de Tijd, Antwoordnummer 18. 8260 VB Kampen

op dit punt de belijdenis ietwat **relativeert**. Maar de vraag is dan, **wat** de betekenis is en **blijft** van ons schriftuurlijk-confessionele standpunt. Ook het **confessionele** element moet op het punt **van** de kerk onverkort blijven staan. Alles wat in de belijdenis omtrent de kerk wordt gezegd, staat in een direct verband met de onderhouding van de ware religie. Zo is het tenminste in de Ned. Geloofsbelijdenis geformuleerd.

Religie en kerk hangen samen. Ik herinner me een gezegde van (toen nog) ds. W. Kremer: in de ware bekering raak je je eigen kerkopvatting eerst kwijt, om haar vervolgens op de goede plaats weer terug te krijgen. En die goede plaats is, naar de Schrift en de belijdenis ons leren, geen andere dan een hoogst-belangrijke plaats. **Zij** is zo belangrijk, dat we vandaag reeds moeten vragen, of ons kerkgevoel wel in overeenstemming is met ons confessionele kernbegrip. Maar daarover D.V. ten slotte een volgende keer.

W.G. de Vries

U13 DE KERKEN

BEROEPEN

Beroepen: te Drogeham: T. Schutte, kandidaat te Kampen; te Emmeloord: P. Niemeijer te Dordrecht; te Groningen-Zuid: H. van den Berg te Assen-Zuid; te Uithuizen: L. Sollie te Delfzijl; te Zuidwolde (Dr.) i.c.m. Ruinerwold-Koekange: R.M. Meijer, kandidaat te Kampen.

Beroepbaar gesteld door de classis Gouda, Leiden, Woerden; drs. H.S. van Hemmen, Vrijheidslaan 16, Gouda, w 01820-8341X.

BEVESTIGING EN INTREDE

De bevestiging van ds. **M.H. de Boer** uit Gramsbergen in de gemeente van Hoogkerk door ds. H.R. v.d. Kamp te Apeldoorn vindt plaats op zondag 8 november in de kerk aan het Hoendiep om 9.30 uur. De intrededienst begint om 14.15 uur. Nieuw adres van ds. M.H. de Boer: Leege-
weg 31, 9746 TB Hoogkerk, ☎ (050) 567732.

Ds. P.L. Storm te Broek op Langedijk doet zondag 8 november intrede te Terneuzen. 's Morgens om 10.00 uur wordt hij bevestigd door ds. A. de Graaf te Blokzijl. Om 17.00 uur is de intrede. Beide diensten vinden plaats in de Levensbron, Sloelaan 40. Nieuw adres: Amerstraat 50, 4535 CL Terneuzen.

ADRESWIJZIGINGEN E.D.

Arnhem * Kerkdiensten: Met ingang van 1 november worden dubbele diensten gehouden. De morgendiensten beginnen om 9.00 en 10.45 uur in de Koepelkerk, Jansplein te Arnhem. Om 16.30 uur in de Nederlandse Hervormde Kerk, Marktstraat 24 te Zevenaar en om 16.45 uur in de Koepelkerk.

Dordrecht * **Kerkeraad:** Postbus 9157, 3301 AD Dordrecht.

Hardenberg * Kerkdiensten: met ingang van 1 november zijn de aanvangstijden in wijk oost (kerkgebouw Het Morgenlicht), 's morgen om 9.00 en 11.00 uur en 's middags om 16.30 uur.

Kampen * **Diaconie:** A.J. Fokkens, Postbus 312, 8260 AH Kampen.

PERSBERICHT

Is het tijd voor een verbeterde appèlprocedure?

In de afgelopen jaren achtte de Nederlandse rechter zich een aantal malen bevoegd in te grijpen in de kerkelijke rechtsgang. De vraag rijst dan of de Gereformeerde Kerken die rechtsgang voldoende hebben geregeld. Verder kan men zich afvragen of deze wel altijd voldoet aan de eisen van het recht. Eén van de punten die misschien verbetering behoeven is de huidige appèlprocedure. Een werkgroep georganiseerd door het Gereformeerd Wetenschappelijk Genootschap (GWG) heeft zich hierover gebogen en een voorstel tot vernieuwing geformuleerd. Dit voorstel zal op de studiedag centraal staan,

Sprekers:

- toelichting van het voorstel: prof. dr. M. te Velde
- co-referaten: ds. T. Dekker (predikant te Kampen) en mr. A. Niemeijer (jurist te Leiden)

Datum: zaterdag 21 november 1992

Plaats: Kampen, Theologische Universiteit, Broederweg 15

Aanvang: 10.30 uur; ontvangst: 10.15 uur

Entree: (inclusief lunch) f 25,- voor studenten en GWG-leden; f 30,- voor anderen

Opgeven: (Voor 14 november) d.m.v. overmaken van het entreegeld op girorekening 5726533 t.n.v. M.A. Rouw te Leiden. U krijgt de congresstukken dan thuisgestuurd

Informatie: Jan Willem Boersma, ☎ (071) 128325

* **Als regel** horen die adres-gegevens in deze rubriek thuis, die ook te vinden zijn in het Handboek.

* Ook het nieuws betreffende beroepingswerk, examina en preekconsenten, particuliere en generale synoden, kerkelijke agenda, jubilea, overleden predikanten en het nieuws van in het Handboek vermelde verenigingen kan worden ingestuurd (gcm verslagen!).

* De redactie van de rubriek behoudt i.v.m. beschikbare ruimte zich het recht voor, informatie in te korten of niet op te nemen.

* Gegevens dienen uitsluitend schriftelijk opgegeven te worden: De Reformatie, t.a.v. 'Uit de kerken', Postbus 25, 4460 AA GOES. *Pertax* is ook mogelijk: (01100) 16492.

* In het algemeen geldt: informatie die donderdagochtend bij ons binnen is, staat afgedrukt in De Reformatie van de daaropvolgende week.